

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEFSİR LİTERATÜRÜNDE TENKÎH TÜRÜ ESERLER:
MUHAMMED AHMED KEN'ÂN'IN KURRATÜ'L-'AYNEYN
‘ALÂ TEFSÎRİ'L-CELÂLEYN'İ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENES AKINCI

BOLU, OCAK - 2024

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR LİTERATÜRÜNDE TENKÎH TÜRÜ ESERLER:
MUHAMMED AHMED KEN'ÂN'IN KURRATÜ'L-'AYNEYN
'ALÂ TEFSÎRİ'L-CELÂLEYN'İ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENES AKINCI

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ömer Başkan

BOLU, OCAK - 2024

KABUL VE ONAY SAYFASI

Enes AKINCI tarafından hazırlanan “**TEFSİR LİTERATÜRÜNDE TENKÎH TÜRÜ ESERLER: MUHAMMED AHMED KEN‘ÂN’IN KURRATÜ’L-‘AYNEYN ‘ALÂ TEFSÎRİ’L-CELÂLEYN’İ ÖRNEĞİ**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 5/01/2024

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK
Kocaeli Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Mehmet Faruk ÇİFÇİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

.....

ENES AKINCI

ÖZET

**TEFSİR LİTERATÜRÜNDE TENKÎH TÜRÜ ESERLER:
MUHAMMED AHMED KEN'ÂN'IN KURRATÜ'L-'AYNEYN 'ALÂ
TEFSÎRİ'L-CELÂLEYN'İ ÖRNEĞİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ENES AKINCI
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. ÖMER BAŞKAN)
BOLU, OCAK - 2024
XII + 103**

İnsanlık tarihi boyunca uygulanagelen öğrenim ve öğretim yollarından birisi şüphesiz yazma faaliyetidir. Geçmişten günümüze insanlar, yazı sayesinde birbirleriyle iletişime geçmişler, ticaretlerini kayıt altına almışlar, hazırlayıp imzaladıkları yazılı belgelerle anlaşmalarına, akitlerine meşruiyet ve geçerlilik kazandırmışlardır. Dahası yazı, beşerî eğitim öğretimin temel aracı olarak kullanılagelmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak birçok kitap, risale, belge vb. ortaya çıkmıştır. Genelde İslâmî ilimler, özelde de tefsir ilmi olmak üzere bu alanlarda da birçok eser kaleme alınmıştır. Yapılan bu çalışmaların bazıları güçlü yazılı metinleri sayesinde alana, özellikle de tedris faaliyetlerine kaynaklık eder bir hüviyet kazanmıştır. Zamanın geçmesi ve anlayış seviyelerinin farklılaşması neticesinde onlardaki kapalılıkları gidermek, yanlış görülen hususlara dikkat çekmek vb. yöntemlerle şerh-hâşiye türü te'lîf eserler yazılarak mevzubahis metinler daha da geliştirilip genişletilmiştir. Ayrıca kapsamlı bir metnin kısaltılarak özlü bir hâle getirilmesiyle ortaya çıkan muhtasar türü eserler de te'lîf çeşitleri arasında yerini almıştır. Bunların dışında mevcut bir eserin eksiklerini tamamlama, yanlışlarını düzeltme, faydasız bilgileri çıkarmak suretiyle yeniden gözden geçirilerek düzenlenmesini hedefleyen veya dağınık hâlde bulunan bir konuyu belli bir kitapta detaylı bir biçimde ele alan tenkîh/tehzîb türü çalışmalar da bir te'lîf faaliyeti olarak ilmî sahada kendini göstermiştir. Biz bu çalışmamızda mevcut bir eser üzerinden yapılan tenkîh faaliyetine bir örnek olarak Muhammed Ahmed Ken'ân'ın *Kurratü'l-'âyneyn 'alâ Tefsîrî'l-Celâleyn* adlı eserini ele aldık. Birçok eser arasından özellikle bu kitabın seçilmesi, *Tefsîrî'l-Celâleyn* üzerine yapılan çalışmaları incelememiz neticesinde mevzubahis eserin hem güncel bir çalışma olması hem de sıradan bir şerh olmanın ötesinde tenkîh amacıyla yazılmış olmasıdır. Bu doğrultuda öncelikle te'lîf türlerine yer verilerek tenkîh, tecrîd, ihtisâr, şerh, hâşiye ve ta'lîk kavramlarının tanımları ve öne çıkan özellikleri zikredilmiş, akabinde müellifin hayatı, ailesi, eğitimi, görevleri ve kaleme aldığı eserlerden bahsedilmiştir. Çalışmamızın temelini teşkil eden üçüncü bölümde ise müellifin *Tefsîrî'l-Celâleyn*'deki yanlış gördüğü hususları düzeltme, zayıf rivayetlere dikkat çekme ve faydalı bilgiler ekleme amacıyla te'lîf ettiği mevzubahis çalışması, tenkîh faaliyeti kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Tefsir, te'lîf, tenkîh, tehzîb, *Kurratü'l-'âyneyn*, Muhammed Ahmed Ken'ân

ABSTRACT

THE WORKS OF TANQĪH GENRE IN TAFSĪR LITERATURE: THE EXAMPLE OF MOHAMMED AHMAD KEN'ĀN'S QURRAT AL- 'ĀYNAYN 'ALĀ TAFSĪR AL-JALĀLAYN

MSC THESIS

ENES AKINCI

GRADUATE SCHOOL OF BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCE

(SUPERVISOR: PROF. DR. ÖMER BAŞKAN)

BOLU, JANUARY 2024

XII + 103

Writing is undoubtedly one of the ways of learning and teaching in human history. From the past to the present, people have communicated with each other, recorded their trade, legitimized and validated their agreements and contracts with the written documents they prepared and signed through writing. Moreover, writing has been used as the main tool of human education. As a natural consequence of this, many books, treatises, documents, etc. have emerged. Many works have been written in these fields, including Islamic sciences in general and the science of tafsir in particular. Some of these works, thanks to their strong written texts, have become a source for the field, especially for the teaching activities. As a result of the passage of time and the different levels of understanding, the texts in question were further developed and expanded by writing sharh-hāshiya-type ta'lif works in order to eliminate the obscurities in them, to draw attention to the issues that were seen wrong, etc. In addition, works in the genre of muhtasar, which emerged by shortening a comprehensive text and making it concise, also took their place among the types of ta'lif. Apart from these, works of the tankīh/tahzīb genre, which aim to complete the deficiencies of an existing work, correct its mistakes, revise and reorganize it by removing useless information, or deal with a scattered subject in detail in a certain book, have also manifested themselves in the scholarly field as a ta'lif activity. In this study, we have taken Mohammed Ahmad Ken'ān's Qurrat al-'āynayn 'alā Tafsīr al-Jalāleyn as an example of the tankīh activity based on an existing work. The reason for choosing this book among many works is that it is both a recent work and written for the purpose of tankīh beyond being an average sharh as a result of our examination of the studies on Tafsīr al-Jalāleyn. Accordingly, the definitions and prominent features of the concepts of tankīh, tajrīd, ihtisār, sharh, hāshiya and ta'līk are mentioned, followed by the author's life, family, education, duties and the works he wrote. In the third part, which constitutes the basis of our study, the author's work, which he edited in order to correct what he deemed wrong in Tafsīr al-Jalāleyn, to draw attention to weak narrations and to add useful information, was tried to be evaluated within the scope of criticism.

KEYWORDS: Tafsīr, Ta'līf, Tankīh, Tahzīb, *Qurrat al-'Aynayn*, Mohammed Ahmad Ken'ān

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	xi
TEŞEKKÜR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. BİR TEFSİR YAZIN TÜRÜ OLARAK TENKÎH: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1 Te'lif Kavramı ve Anlam Alanı	6
1.1.1 Lügat ve İstılah Anlamı	6
1.1.2 Te'lif Türleri	7
1.1.2.1 Gayelerine Göre Te'lif Türleri	7
1.1.2.2 Yöntemlerine Göre Te'lif Türleri.....	8
1.2 Tenkîh ve Tehzîb Kavramları ve Anlam Alanları.....	8
1.2.1 Lügat ve İstılah Anlamları	8
1.2.2 Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları	10
1.2.2.1 Konu Merkezli Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları	10
1.2.2.2 Kitap Merkezli Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları	14
1.2.3 Tarihi Seyri ve Özellikleri	15
1.3 Tenkîhle İlişkili Kavramlar	16
1.3.1 Tecrîd.....	17
1.3.1.1 Lügat ve İstılah Anlamı.....	17
1.3.1.2 Temel Özellikleri	17
1.3.2 İhtisâr	18
1.3.2.1 Lügat ve İstılah Anlamı.....	18
1.3.2.2 Temel Özellikleri	19
1.3.3 Şerh	20
1.3.3.1 Lügat ve İstılah Anlamı.....	20
1.3.3.2 Temel Özellikleri	20
1.3.4 Hâşiye	23
1.3.4.1 Lügat ve İstılah Anlamı.....	23
1.3.4.2 Temel Özellikleri	23
1.3.5 Ta'lik.....	25
1.3.5.1 Lügat ve İstılah Anlamı.....	25
1.3.5.2 Temel Özellikleri	25
1.4 Kavramlara İlişkin Genel Değerlendirme	26
İKİNCİ BÖLÜM.....	29

2. MUHAMMED AHMED KEN'ÂN'IN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ.....29

2.1	Hayatı ve İlmî Şahsiyeti	29
2.1.1	Doğumu	29
2.1.2	Ailesi.....	29
2.1.3	Eğitimi	30
2.1.4	Vazifeleri	30
2.1.5	Vefatı	31
2.2	Eserleri.....	32
2.2.1	Tefsir Alanında Yazdığı Eserler	32
2.2.1.1	Kurratü'l- 'Ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn	32
2.2.1.2	et-Tefsîrû'l-Muhtasaru'l-Müfid li'l-Kur'âni'l-Mecîd.....	32
2.2.1.3	Mevâhibü'l-Celîl min Tefsîri'l-Beyzâvî	34
2.2.1.4	Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn Kesîr	36
2.2.2	Hadis Alanında Yazdığı Eserler	39
2.2.2.1	Fıkhu'l-Hadîs 'inde E'immeti's-Selef	39
2.2.2.2	el-Cerhu ve't-Ta'dîl 'inde't-Tirmizî	40
2.2.3	Akâid Alanında Yazdığı Eserler	41
2.2.3.1	Câmiu'l-Le'âlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî	41
2.2.4	İslâm Hukuku Alanında Yazdığı Eserler	41
2.2.4.1	Usûlü'l-Muâşerati'z-Zevciyye	41
2.2.5	İslâm Tarihi Alanında Yazdığı Eserler	42
2.2.5.1	Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-Nihâye	42
2.2.5.2	Benû İsrâîl ve'l-Yehûd: Târih ve Masîr	43
2.2.6	Düşünce Alanında Yazdığı Eserler	43
2.2.6.1	Âfetü'n-Nisyân 'inde'l-Ümem.....	44
2.2.6.2	Ezmâtü's-Şebâb: Esbâb ve Hulûl.....	45
2.2.6.3	Sebîlü'n-Nehza: Menhec ve Hedef	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		47

3. KURRATÜ'L-'AYNEYN 'ALÂ TEFSÎRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİN TENKÎH TÜRÜ ESERLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ47

3.1	Eserin Tahkik Yöntemi	47
3.2	Eserin Te'lîf Gayesi.....	49
3.3	Eserin Teknik Özellikleri	50
3.3.1	Hâşiyeler ve Konular Arası Atıf Yapılması.....	51
3.3.1.1	Hâlî (Anlık) Atıflar	51
3.3.1.1.1	Hatalı İsrâiliyat Bilgisi.....	52
3.3.1.1.2	Aktarılan Hadisin Problemlili Olması.....	52
3.3.1.1.3	Sebeb-i Nüzûl Rivayetinin Problemlili Olması	53
3.3.1.1.4	Hatalı Addettiği Görüşler.....	54
3.3.1.1.5	Görüş Farklılıkları.....	55
3.3.1.1.6	Kıraat Hatası	56
3.3.1.1.7	İ'râb Hatası	57
3.3.1.1.8	Orijinal Metinde Yer Verilmeyen Hadislerin Nakli	57
3.3.1.2	İleriye Yönelik Atıflar.....	58
3.3.1.2.1	Mutlak Bırakılanlar.....	58

3.3.1.2.2	Sayfa Olarak Belirtilenler	59
3.3.1.2.3	Âyet Olarak Belirtilenler	59
3.3.1.2.4	Sure Olarak Belirtilenler	60
3.3.1.2.5	Sure ve Sayfa Olarak Belirtilenler	60
3.3.1.3	Geriye Yönelik Atıflar	60
3.3.1.3.1	Mutlak Bırakılanlar	60
3.3.1.3.2	Sayfa Olarak Belirtilenler	61
3.3.1.3.3	Sure Olarak Belirtilenler	61
3.3.1.3.4	Sure ve Âyet Olarak Belirtilenler	61
3.3.1.3.5	Sure ve Sayfa Olarak Belirtilenler	61
3.3.1.4	Ta'likler Arası Atıflar	61
3.3.2	Bazı Hâşiyelerin Kitaptan Çıkarılması	62
3.3.3	Bazı Sayfalarda Hâşiyeye Bulunmaması	62
3.3.4	İlgili Sayfadaki Hâşiyenin Diğer Sayfaya Aktarılması	63
3.3.5	Metin Puntosunun Küçültülmesi	63
3.3.6	Tefsir Metninin Sayfanın Altına Alınması	64
3.3.7	Mushaf ile Tefsir Metninin Sayfa Başlarındaki Uyumu	64
3.3.8	Tefsir Metnindeki Âyetlerin Kıraat Vecihleri ve Resm-i Mushaf'a Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi	65
3.3.9	Tefsir ve Hâşiyelerdeki Bazı Kelimelerin Zabtı	65
3.3.10	Kitapta Yer Alan Mushaf-ı Şerif'in Özellikleri	65
3.3.11	Bilimsel Veriler Merkeze Alınarak Yapılan Tefsir Eğilimine Yaklaşımı	66
3.3.12	Tenkîh Amaçlı Açıklamaların İhtiva Ettiği Konular	68
3.3.13	İstifade Edilen Kaynaklar ve Yapılan Atıflar	69
3.3.13.1	Lügat	69
3.3.13.2	Arap Dili Grameri	69
3.3.13.3	Kıraat	70
3.3.13.4	Tefsir	70
3.3.13.5	Hadis	72
3.3.13.6	Fıkıh	75
3.3.13.7	Akâid	76
3.3.13.8	Tasavvuf	76
3.3.13.9	Ahlâk	76
3.3.13.10	Siyer ve Megâzî	76
3.3.13.11	Dinler Tarihi	77
3.3.13.12	Tarih	77
3.3.13.13	Coğrafya	77
3.3.13.14	Botanik	77
3.3.13.15	Biyografi	77
3.4	Eserde Takip Edilen Metot	77
3.4.1	Kıraat Bilgisi	78
3.4.2	Sarf Bilgisi	79
3.4.3	Nahiv ve İ'râb Bilgisi	80
3.4.4	Lügat Bilgisi	82
3.4.5	Fıkıh Bilgisi	83
3.4.6	Harekeleme	83
3.4.7	Sebeb-i Nüzûl	83
3.4.8	Garîbü'l-Kur'ân	84
3.4.9	Âyetin Delâletinden Hareketle Hükmü Açıklama (İstinbât)	85

3.4.10	İstişhâd	86
3.4.11	Âyetin Âyetle Tefsiri	86
3.4.12	Âyetin Hadisle Tefsiri.....	88
3.4.13	Kendi Görüşünü Belirtme	89
3.4.14	Hadis ve Rivayetlerin Tahrîci	90
3.4.15	Müfessirlerin Zikrettiği Nasların Tamamlanması.....	91
3.4.15.1	Âyetler.....	92
3.4.15.2	Hadisler	93
3.4.15.3	Esbâb-ı Nüzûl.....	93
3.4.16	Müfessirlerin Atıfta Bulunduğu Nasların Zikredilmesi.....	94
3.4.16.1	Âyetler.....	94
3.4.16.2	Hadisler	94
3.4.16.3	Esbâb-ı Nüzûl.....	95
SONUÇ.....		96
KAYNAKLAR		99

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

a.s.	: Aleyhi's-selâm
b.	: bin, ibn (Oğlu)
BAİBÜ	: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
bk.	: Bakınız
cm	: Santimetre
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
öl.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallâhu anh
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri

TEŞEKKÜR

Te'lîf türlerinden biri olan tenkîh/tehzîb faaliyetine ilişkin hatırı sayılır sayıda eser karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerden örneklem olmak üzere birini inceleme düşüncesinden hareketle *Tefsîrû'l-Celâleyn* üzerine yapılan çalışmaları araştırırken Muhammed Ahmed Ken'ân'ın *Kurratü'l-âyneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı çalışmasıyla karşılaştık. İncelememiz neticesinde mevzubahis eserin güncel bir çalışma olduğunu ve sıradan bir şerh olmanın ötesinde tenkîh faaliyetine göre yazıldığını tespit ettik. Buradan hareketle eseri tenkîh/tehzîb türü ve özellikleri çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık.

Bu çalışmanın yürütülmesi sürecinde tez danışmanlık görevini üstlenerek ilmî ve fikrî açıdan değerli görüşlerini esirgemeyen, tezin içerik ve formatı konusunda uyarı ve takrirlerini paylaşarak çalışmamın nihayete erdirilmesinde katkı sağlayan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ömer BAŞKAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Lisansüstü eğitim sürecinde derslerinden istifade ettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Şaban KARASAKAL, Prof. Dr. Süleyman KAYA, Doç. Dr. Zeynel Abidin AYDIN ve Doç. Dr. Said Nuri AKGÜNDÜZ'e şükranlarımı sunuyorum. Tez savunma sınavımda jüri olarak görev alan, değerli tahlil ve tenkitleriyle tezin son şeklini almasını sağlayan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK ve Doç. Dr. Mehmet Faruk ÇİFÇİ'ye teşekkür ediyorum. Ayrıca ilmî hayatımın şekillenmesinde büyük katkıları olan kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÇELİK, Can Murat SUNAR ve Adnan KALAY'a vermiş oldukları emeklerden ötürü teşekkür ediyorum. Son olarak çalışma sürecinde maddî-manevî desteklerini esirgemeyen aileme, özellikle kıymetli eşime ve biricik kızıma minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze İslâm dininin yayılmasını takip eden süreçte İslâmî ilimler ve özellikle de tefsir alanında birçok çalışma yapılmıştır. Bu eserlerden bazıları güçlü metinleri sayesinde alana, özellikle de tedris faaliyetlerine kaynaklık eder bir hüviyet kazanmıştır. Zamanın değişmesi ve mevcut şartların farklılaşması nedeniyle bu metinler üzerine şerh, hâşiye, ta'lik, tecrid, ihtisâr vb. farklı çalışmalar yapılmış, bu sayede zengin bir İslâmî ilimler külliyatı teşekkül etmiştir.

Te'lîf faaliyeti denildiğinde akla ilk gelenin şerh, hâşiye ve muhtasar türü eserler olduğu söylenebilir. İslâmî ilimler terminolojisinde güçlü bir konuma sahip olan bu te'lîf türleriyle alakalı akademik alanda bazı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ne var ki yapılan taramalarda bu te'lîf çeşitleriyle ortak özellikleri ihtiva eden ama farklı hususiyetlere sahip olan tenkîh/tehzîb türü ve bu türün örneğini teşkil eden eserler hakkında gerek Türkçe gerekse Arapça olmak üzere müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Bunun nedenini tenkîh türü eserlerin şerh ya da muhtasar niteliğinde bir görünüm arz etmesine, onların bir alt dalı olarak değerlendirilmesine bağlamak mümkündür. Hâlbuki detaylı bir şekilde incelendiğinde tenkîhin şerh ve ihtisâr faaliyetiyle kesiştiği ortak noktaları olsa da onlardan ayrıldığı bazı karakteristik hususiyetlerinin olduğu görülecektir. Buradan hareketle çalışılan alana mütevazı bir katkı sağlayabilmek ve tenkîh türünün kendine özgü yönlerine dair akademik bir bilgilendirme sunabilmek amacıyla bu çalışmayı kaleme aldık.

Nitekim tenkîh/tehzîb türü çalışmalar sayesinde birçok kıymetli eser yahut konu gözden geçirilerek belli başlı düzenlemelere tabi tutulmuştur. Çünkü klasik çerçevesiyle tenkîh türü bir çalışmada, muhtelif kitaplarda dağınık hâlde bulunan bir konunun tüm detaylarıyla ele alınarak müstakil bir kitapta toplanması yahut bir kitabın eksiklerini tamamlamak, yanlışlarını düzeltmek, faydasız bilgileri çıkarmak vb. ameliyeler sayesinde mevzubahis eserin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi söz konusudur. Dolayısıyla tenkîh/tehzîb türü çalışmalar konu merkezli yapıldığı gibi kitap merkezli olarak da kendini göstermektedir.

Çalışmamızın temelini kitap merkezli inşa edilen tenkîh türü eserler oluşturmakla birlikte çalışmada konu merkezli tenkîh türlerine de örnek eserler eşliğinde yer vermeye çalıştık. Bununla birlikte konunun kavram ve teorik açıdan sınırlarının daha da belirginleştirilebilmesi adına kitap merkezli tenkîh türünün son

dönemde yazılmış olan önemli örneklerinden biri olduğunu düşündüğümüz Kâdî Muhammed Ahmed Ken‘ân’ın (öl. 2011) *Kurratü’l-‘ayneyn ‘alâ Tefsîri’l-Celâleyn* adlı eserini çalışmamızın merkezine aldık. Tenkîh türünün bir örneği olan bu eserde müellif, tam anlamıyla yukarıda anlatılan klasik tenkîh anlayışına uygun hareket etmemiştir. Nitekim müellif, kendince hatalı gördüğü hususlara vurgu yaparken orijinal metin bölümlerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Sözgelimi metin içindeki ifadelerini parantez arasında ([...]) zikrederek okuyucuya kendi ifadeleriyle müfessirin ifadeleri arasında mukayese yapma imkânı sağlamıştır. *Tefsîrü’l-Celâleyn*’e fizikî anlamda herhangi bir tedahülde bulunmayan müellifin mâna itibariyle kitaba bazı müdahalelerde bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Meselâ İblis’in Hz. Âdem’e secde etmediğinin ifade edildiği âyette Süyûtî (öl. 911/1505), İblis’in cinlerin babası olduğunu ifade etmiştir. Müellif ise İblis’in şeytanların babası olup cinlerden olduğunu parantez içinde beyan etmiş ve müfessirin görüşünün başına “قيل” ifadesini ekleyerek kendi sahih gördüğü görüşü ön plana çıkarmıştır. Burada her ne kadar metne açık bir müdahale olmasa da mâna itibariyle bir tedahülün varlığı aşîkârdır.

Müellif, tefsir metni arasında ele aldığı parantezli ifadelerin yanı sıra bazı ilavelerini sayfa altındaki dipnot bölümünde zikretmiştir. Öte yandan mevcut yanlışlara dikkat çekmek yerine düzeltmeye gidilmesi, hatalı yahut gereksiz hususların direkt hazfedilmesi vb. kitabın orijinalliğini bozacak birtakım ameliyelerle yapılan tenkîh faaliyetine şiddetle karşı çıkan müellif, sahih bir tenkîh çalışmasının mevzubahis kitabı okuyucunun seviyesine indirgemek yerine okuyucuyu kitabın seviyesine çıkarmaya sevk etmek suretiyle yapılması gerektiğini, aksi takdirde ortaya çıkacak eserin tenkîh değil, teşzîb (budama) ürünü olacağını vurgulamaktadır. Dolayısıyla *Kurratü’l-‘ayneyn* adlı eserin bu yönüyle diğer tenkîh türü eserlerden ayrıldığı söylenebilir.

Kurratü’l-‘ayneyn’i mevcut tenkîh türü eserlerden ayıran bir diğer özellik ise müellifin bu çalışmasında müfessirlerin vefatından çok az bir zaman sonra yazılmış el yazması iki baskıyı esas almış olmasıdır. Ayrıca matbu beş farklı baskıyla mukayese yapmayı da ihmal etmeyen müellif, bu sayede piyasadaki mevcut *Tefsîrü’l-Celâleyn* baskılarında birçok hatanın bulunduğunu tespit etmiştir. Sözgelimi Süyûtî’nin mukaddimesinin mevcut baskılarda yer almamasını bunun bariz örneği olarak dikkatlere sunmaktadır.

Tefsir, hadis, kıraat başta olmak üzere İslâmî ilimlere dair muhtelif alanlarda kendisini yetiştirmiş olan Kâdî Muhammed Ken‘ân, bu çalışmasında Mahallî (öl. 864/1459) ve Süyûtî’nin gözden kaçırdıklarını iddia ettiği bazı eksikleri tamamlamış, yanlış addettiği hususlara değinmiş, faydasız bilgilerin olmaması gerektiği vurgusunda bulunmuş, özellikle de zayıf rivayetler ve hatalı isrâîlî nakillere dikkat çekmiştir. Bunların dışında açıklamaya yönelik birtakım faydalı bilgiler ilave ederek konunun okuyucu nezdinde daha iyi anlaşılmasını hedeflemiştir.

Müstakil bir eser yazmak kadar önemli olan bir diğer hususun mevcut bir eser üzerinde çalışmak olduğunu dile getiren müellif, genelde şer‘î ilimler özelde de tefsir ilmi olmak üzere yazılmış olan eserlere günümüzde gereğince önem verilmediğini, bu eserlerin sahih bir metotla gözden geçirilmediğini vurgulamaktadır. Müstakil bir tefsir çalışması yapmaya yeltenmemesini kendisini bu hususta yeterli görmemesine ve bu alanda yeterince tefsir çalışmasının mevcudiyetine bağlamaktadır. Ayrıca yapılacak herhangi bir yeni çalışmanın istediği amaca hizmet edemeyeceğini açıklıkla ifade eden müellif, asıl amacının insanları Allah’ın kitabıyla buluşturmak, onun âyetlerini anlama hususunda onlara yardımcı olmak ve tefsir kitaplarında geçen aslı olmayan rivayet ve görüşlere karşı dikkatleri uyandırmak olduğunu beyan etmiştir. Bu amacının gerçekleşmesinin de yazılacak olan yeni bir tefsir eserine değil, mütedavil olan ve insanlar tarafından rağbet edilen eserler üzerinde yapılacak olan çalışmalara bağlı olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle mevzubahis eseri kaleme almıştır.

Çalışmamızın “Bir Tefsir Yazın Türü Olarak Tenkîh: Kavramsal Çerçeve” başlığıyla ele aldığımız birinci bölümünde öncelikle te’lif kavramını tanımlayarak gayelerine ve yöntemlerine göre te’lif türlerini zikrettik. Yöntemlerine göre yazılan te’lif türlerinin bir sonucu olan ve konumuzun özünü teşkil eden tenkîh/tehziib kavramlarını hususi başlık altında tanımlayıp öne çıkan özelliklerini zikrettikten sonra gerek konu gerekse kitap merkezli bu alanda yapılmış bazı çalışmalara değindik. Ardından bu kavramla bağlantılı olan ve yöntemlerine göre yazılan te’lif türleri arasında yerini alan tecrîd, ihtisâr, şerh, hâşiye ve ta‘lîk olmak üzere bu sahada öne çıkan türlerin hem muhtevasını hem de birtakım özelliklerini zikrettik. İkinci bölümde ise müellif Muhammed Ahmed Ken‘ân’ın hayatından, eğitiminden, vazifelerinden ve İslâmî ilimlerin muhtelif sahalarında kaleme aldığı eserlerinden bahsettik.

Çalışmamızın temelini oluşturan üçüncü bölümde ise müellifin *Kurratü'l-ayneyn* adlı çalışmasını tenkîh geleneği kapsamında değerlendirmeye çalıştık. Söz konusu eserin öncelikle genel bir tanıtımını yaparak eserin te'lîf gayesini ve birtakım teknik özelliklerini ele aldık. Bunun yanı sıra eserin ihtiva ettiği konuları zikrettikten sonra müellifin ilgili yerlerde istifade ettiği kaynak eserleri ve görüşlerine atıfta bulunduğu âlimlerin isimlerini tek tek zikrettik. Bir sonraki başlıkta da eserde müellifin tenkîh faaliyeti kapsamında takip ettiği metodu konularına göre tasnîf ederek değerlendirmeye çalıştık.

Şunu özellikle belirtmek istiyoruz ki çalışmamızda bahsi geçen hususların birçoğunu net bir şekilde belirleyebilmek ve kapsam alanını gösterebilmek adına eseri defalarca gözden geçirerek ilgili yerlerin kaç defa geçtiğini, hangi sayfalarda yer aldığını referanslarıyla birlikte göstermeye çalıştık. Söz gelimi anlaşılabilirliği kolaylaştırmak adına ilgili konuya dair bir ya da birkaç örnek zikrettikten sonra diğer benzer örneklerin geçtiği yerlere atıf yaparak okuyucuya müracaat kolaylığı sağlamayı hedefledik. Söz konusu hususların birçok yerde geçmesi ve sayıca çok fazla olması durumlarında ise bütün bu yerlere gönderme yapmak yerine ihtisar amaçlı bir ya da birkaç örnek vermekle yetindik.

Bu minvalde hareket ederken yer yer sayfa altında kalan ta'likleri göz önünde bulundurmakla birlikte ekseriyetle müellifin metin arasındaki parantezlerde ilave ettiği ibareleri esas aldık. Bunun nedeni sayfa altındaki ta'liklerin çok olması nedeniyle belli bir sınırlandırmaya gidilmenin zor olması ve ayrıca metin bölümünde yer alan ibarelerin, tenkîh faaliyeti açısından değerlendirilmeye daha elverişli olmasıdır. Zira müellifin özellikle vurguladığı üzere tenkîh faaliyeti kitabın orijinalliğine zarar verilmeden yapılmalıdır. Eserde müellifin bu yöntemini anlamanın yolu ise sayfa altında olup şekil itibarıyla metinden bağımsız olan cümleler değil, metin aralarındaki parantezlerde müfessirlerin ibareleriyle iç içe olan ifadelerdir.

Çalışmamızın bir tefsir kitabı olması hasebiyle birçok yerde âyetlerden örnekler gösterdik ve muhtelif tefsir kaynaklarına atıflarda bulunduk.¹ Müellifin *Kurratü'l-ayneyn* adlı eserinde mukaddime ve kitap sayfaları ayrı rakamlarla numaralandırıldığı için mukaddimeden bilgi aktardığımız zaman dipnot bölümünde

¹ Çalışmanın genelinde âyet meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meali esas alınmıştır. Kitap ve müellif isimlerinin imlâsı ve vefat tarihleri ise Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin maddelerine göre belirlenmiştir.

“mukaddime” ifadesini; kitaptan bilgi aktardığımız zaman da kitabın ismini vererek ikisi arasında meydana gelecek karışıklığı önlemeye çalıştık. Ayrıca tenkîh ile tehzîb birbirlerinin yerine kullanılabilecek kadar yakın anlama sahip oldukları için bu iki kullanımı tek bir kavram kabul ederek yer yer “tenkîh/tehzîb” şeklinde bir arada kullandık. Bazen de sadece birini istihdam etmekle iktifa ettik.

Te’lîf türleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz tenkîh/tehzîb türüyle ilgili yapılan bu tez çalışmasının literatüre mütevazı da olsa bir katkı sağlamasını temenni ediyor ve bu çalışmanın tenkîh alanında yapılacak daha kapsamlı çalışmaların bir başlangıcı niteliğinde olmasını ümit ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİR TEFSİR YAZIN TÜRÜ OLARAK TENKÎH:

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Herhangi bir alanda yapılacak bir ilmî çalışmaya başlamadan önce konuyla ilgili öne çıkan anahtar kavramların lügat ve ıstılah mânalarının zikredilmesi önem arz etmektedir. Bu sayede mevzubahis konunun sınırları ve kapsam alanları belirlenmiş olmaktadır. Buradan hareketle bu bölümde çalışmanın anahtar kavramlarının sözlük ve terim mânalarına yer verilecektir.

1.1 Te'lîf Kavramı ve Anlam Alanı

İslâmî ilimlerde ortaya çıkan farklı tür çalışmaların geneli te'lîf faaliyeti kapsamında değerlendirildiği için söz konusu kavramlara giriş yapmadan önce te'lîf kavramının lügat ve ıstılah mânalarının zikredilmesi önem arz etmektedir. Tanım çerçevesinin teşkili akabinde oluşturulacak tasnifat dahilinde analize tabi tutulacak diğer kavramların anlam alanları da tespit edilmeye gayret edilecek ilgili kavram ve anlam alanları konu özelinde müstakil değerlendirmelere tabi tutulacaktır.

1.1.1 Lügat ve İstılah Anlamı

Sözlükte “aşına olmak ve alışmak” anlamındaki “أَلَفَ يَأْلِفُ” fiilinden tef'îl kalıbında türetilmiş bir mastar olan “تَأْلِفُ” kelimesi, lügatte “oluşturmak, birleştirmek” mânasına gelmektedir. Nitekim Arap dilinde “أَلَفْتُ بَيْنَهُمْ” terkibi “onların arasını düzelttim”; “أَلَفْتُ الشَّيْءَ” ise “parçalarını birleştirmek suretiyle o şeyi bir araya getirdim” mânasını ifade etmektedir.² Benzer şekilde لَوْ أَنْفَقْتُ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مَا أَلَفْتُ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَفَ بَيْنَهُمْ *“Dünyanın bütün servetini harcasaydın onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını düzeltti”* âyetinde³ geçen “أَلَفَ” fiili “birleştirmek, araya düzeltmek” mânasında istihdam edilmiştir.

İstılahta ise te'lîf kelimesi “تَأْلِفُ الْكُتُبِ” terki binde olduğu üzere “kitap te'lîf etmek, derlemek, meydana getirmek” gibi mânalara gelmektedir.⁴ Te'lîf, mastar olması hasebiyle kitap yazma eylemine verilen bir isim olduğu gibi yazma faaliyeti neticesinde ortaya çıkan esere de müsemma olmuştur. “Tertip edilmiş eserler” anlamında kullanılan te'lîfât kelimesi bunun ifadesidir. Zira “لَبِن حَلَب” örneğindeki

² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 9/10.

³ el-Enfâl 8/63.

⁴ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1965), 23/33.

“حلب” kelimesinin “محبوب/sağılmış” mânasında olması gibi Arap dilinde masterlar bazı durumlarda mef‘ûl mânasını ifade edebilmektedir.⁵

Te’lîf ve tasnîf arasında kapsam bakımından tam girişimcilik (umum ve husus mutlak)⁶ vardır. Şöyle ki; her tasnîf aynı zamanda bir te’lîftir ancak her te’lîf bir tasnîf değildir. Meselâ içerisinde muhtevaya aykırı bir husus bulunan kitaba tasnîf denemez. Zira tasnîf belli bir alanda yazılan çalışma türüdür. Te’lîf ise tam aksine üzerinde ittifak edilmiş yahut edilmemiş olsun kendisine ihtiyaç duyulan birçok farklı meseleyi kapsayacak şekilde ortaya konulan çalışmaların adıdır.⁷

1.1.2 Te’lîf Türleri

Te’lîf türleri gayeleri ve amaçlarına göre ikili bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir. Nitekim müelliflerin eser yazmada belli bir amaç ve gayeleri olduğu gibi bu çalışmaları esnasında takip ettikleri çeşitli yöntemler de mevcuttur. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse belli amaçlara göre yazılmak istenen te’lîf çalışmalarının yazımı esnasında belli yöntemler takip edilir. Dolayısıyla amaçların müelliflerin yazma niyetini, yöntemlerin ise ortaya çıkan eserin türünü belirlediği söylenebilir.

1.1.2.1 Gayelerine Göre Te’lîf Türleri

Müelliflerin te’lîf çalışmaları çeşitli amaçlara dayanmaktadır. Nitekim İbn Hazm’ın (öl. 456/1064) ifade ettiğine göre bu amaçlar; daha önce ortaya konulmamış bir hususu ifade etme (metin), eksik bırakılan bir ifadeyi tamamlama (tetimme/tekmile/zeyil), kapalı bir meseleyi açıklığa kavuşturma (şerh), uzun bir ifadeyi kastedilen mânayı bozmayacak şekilde kısaltma (ihtisâr), dağınık meseleleri bir araya getirerek toplama (cem‘), karışık meseleleri belli bir düzen içerisinde sıralama (tertîb) ve müellifin hata yaptığı hususları düzeltme (ıslâh) gibi yedi temel esasa dayanmaktadır.⁸

İbn Haldûn da (öl. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserinde İslâm âlimlerinin, eser te’lîf etme gayelerini bu yedi maddede sınırlandığını ve bunların dışındaki te’lîf çeşitlerine itibar etmediklerini belirttikten sonra İbn Hazm’ın aktarmış olduğu bu yedi temel maddeyi açıklamaktadır. Ayrıca önceden yazılmış olan bir eserde

⁵ Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1988), 4/43.

⁶ Bu terim mantık ilminin ilgi alanı olup detaylı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Nisbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/144.

⁷ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku’l-lugaviyye*, thk. Beytullâh Bayyât (İran: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1992), 112-113.

⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâilü İbn Hazm*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü’l-‘Arabiyye, 1980), 2/186.

belli değişiklikler yaparak onu kendisine nispet etmek, takdîm ve te'hîr yaparak kelime ve cümlelerle oynamak, konuyla ilgili olan bir meseleyi eserden çıkartarak alakasız bir bilgiyi ona eklemek, doğru bir bilgiyi yanlış olanıyla değiştirmek ve faydasız yere eser yazmak gibi bu amaçların dışına çıkan hususlarda kalem oynatmanın akla mantığa sığmadığını, buna ancak cehalet çukuruna düşmüş akılsız ve küstah kimselerin kalkışacağını ifade etmektedir.⁹

1.1.2.2 Yöntemlerine Göre Te'lîf Türleri

Te'lîfler amaçlarına göre farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu gibi te'lîf esnasında takip edilen yöntemlere göre de bazı kısımlara ayrılmaktadır. Bu yöntemler genellikle şerh, hâşiye, ta'lik, tecrîd, ihtisâr, tenkîh (tehzîb) gibi türlerle ortaya çıkmaktadır. Ancak bu iki sınıflandırma birbirinden bağımsız olmadığı gibi birbirinden ibaret de değildir. Nitekim te'lîfte amaç, yukarıda zikredilen maddelerden biri ya da birkaçı olurken te'lîf esnasında takip edilen yöntem de şerh, hâşiye, ta'lik vb. türlerle kendini göstermektedir.

Çalışmanın temelini teşkil eden *Kurratü'l-'ayneyn* adlı eser, tenkîh türü bir çalışma olduğu için bu bölümde te'lîflerin gayelerine göre değil, yöntemlerine göre taksimleri ele alınacaktır. Te'lîflerin temelini teşkil etmesi ve özgün bir te'lîf olması nedeniyle metin türü te'lîf çeşidine değinilmeyecektir. Çalışmadaki asıl amaç bir yüksek lisans tezinin sınırlılığı içinde mümkün olduğu ölçüde önceden yazılmış bir eser üzerine yapılan te'lîf çalışmalarının bir türü olan tenkîh/tehzîb ameliyesinin temel niteliklerini ortaya koyabilmektir. Çalışma konusunun esası olduğu için öncelikle tenkîh/tehzîb kavramı izah edilecek, ardından bu kavramla ilişkili olan tecrîd, ihtisâr, şerh, hâşiye ve ta'lik kavramları ele alınacaktır.

1.2 Tenkîh ve Tehzîb Kavramları ve Anlam Alanları

Tehzîb adıyla da bilinen tenkîh; herhangi bir ilim dalında yazılmış olan bir eseri kısaltmak, tashîh etmek ve ek bilgiler vermek suretiyle düzenlemek anlamına gelen bir tür te'lîf çalışmasıdır. Öncelikle birbirine yakın anlamda kullanılan bu iki kelimenin lügat ve ıstılah anlamları zikredilecek, ardından bu alanda yapılan çalışmalara değinilecek ve son olarak tarihî seyri ve özelliklerinden bahsedilecektir.

1.2.1 Lügat ve Istılah Anlamları

İlk lügatçi olarak bilinen Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn* isimli sözlüğünde tenkîh kavramının kökü olan “نَقَحَ” kelimesiyle ilgili olarak “bir şeyden

⁹ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/731-733.

başka bir şeyi uzaklaştırman, ondan eziyeti gidermendir” demek ve bu kavramın bir çeşit ayıklama ve temizleme anlamına geldiğine dikkat çekmekte, “الْمُنْقَحُ لِلْكَلامِ” ifadesinin kelamı inceleyen ve kontrol eden kimse için kullanıldığını söylemektedir.¹⁰ “هَذَّبَ” kökünden türetilmiş bir ism-i mef‘ûl kalıbı olan “مُهَذَّبٌ” kavramı için ise “ayıp ve kusurlardan arınmış olan” mânasını zikretmiştir.¹¹

Kûfe dil mektebine mensup dil ve edebiyat âlimi olan İbn Fâris (öl. 395/1004), *Mu‘cemü mekâyisi ‘l-luga* adlı sözlüğünde “نَقَّحَ” kavramıyla ilgili olarak Halîl b. Ahmed’in tanımına benzer bir tanım yaptıktan sonra ek olarak “تَفَحَّطُ الْعَظْمِ” ifadesinin “kemiğin iliğini çıkarttım” mânasına geldiğini, yine “شِعْرٌ مُنْقَحٌ” ifadesinin “içerisinde uygun olamayan ifadelerin incelenip çıkarıldığı bir şiir” mânasında kullanıldığını ifade etmiştir.¹² “هَذَّبَ” kavramı için ise “bir şeyi, onu kusurlu kılan başka şeylerden temizlemek” anlamını ifade ettiğini, “شَيْءٌ مُهَذَّبٌ” ifadesinin de “kusurlu kılan şeylerden arındırılmış olan şey” olduğunu söylemiştir.¹³

Tâcü ‘l-luga adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimi Cevherî de (öl. 400/1009’dan önce) “نَقَّحَ” kavramı için benzer tanımlar yapmıştır.¹⁴ “هَذَّبَ” kelimesinin ise arındırmak mânasında olduğunu söyledikten sonra “رَجُلٌ مُهَذَّبٌ” ifadesinin “ahlâkı temiz olan adam” anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁵ Cevherî’nin bu kelimenin sadece kelam ya da şiir için değil, aynı zamanda ahlâk için de bir tür temizleme ve ayıklama mânasında kullanıldığını beyan etmesi calibi dikkat bir durumdur.

Arap dilinde yazılmış en hacimli ve en kapsamlı sözlüklerden olan *Lisânü ‘l-‘Arab* adlı eserinde İbn Manzûr (öl. 711/1311), “نَقَّحَ” kavramıyla ilgili daha geniş açıklamalara yer vermektedir. Kendisinden önceki lügat kitaplarından faydalananak konuyla ilgili beyitlere yer vermiştir. Özetle bu kavram, kemiğe nispetle iliğini çıkartmak, ağaç dalına nispetle budamak, kelama nispetle ayıklamak, şiire nispetle düzeltmek, kişiye nispetle ise ahlâk güzelliği vb. birbirine yakın anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁶ “هَذَّبَ” mastarı için ise “temizleme ve iyileştirme” mânasını

¹⁰ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü ‘l-‘Ayn* (Lübnan: Dâru ve Mektebetü ‘l-Hilâl, ts.), 3/50.

¹¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü ‘l-‘Ayn*, 4/40.

¹² Ebû ‘l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu‘cemü mekâyisi ‘l-luga* (Suriye: Dâru ‘l-Fîkr, ts.), 5/467.

¹³ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi ‘l-luga*, 6/45-46.

¹⁴ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü ‘l-lüga ve Sihâhu ‘l-‘arabiyye* (Beyrut: Dâru ‘l-‘İlmi li‘l-Melâyîn, 1987), 1/413.

¹⁵ Cevherî, *Tâcü ‘l-lüga*, 1/237.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü ‘l-‘Arab*, 2/624-625.

verdikten sonra “kusurlardan arınmış olan, güzel ahlâk sahibi” için “رَجُلٌ مُهَذَّبٌ” ifadesinin kullanıldığını söylemiştir. Ona göre tehzîb, acı elmayı yağından temizleme ve tanelerini işlemekten geçirmek suretiyle acılığını gidererek yenilebilir hâle getirme eylemi için de kullanılmaktadır.¹⁷

Diğer meşhur dil âlimleri de tenkîh/tehzîb kavramı ve türevlerine benzer mânalar vererek onları lügatlerinde zikretmişlerdir. Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde mevzubahis kavramların kelime düzeyinde ifade ettikleri anlam çerçevesi için şu genel tespitleri yapmak mümkündür: Sözlükte “bir şeyden eziyeti kaldırmak, gidermek” mânasına gelen tenkîh (تنقيح) kavramı “budamak, ayıklamak ve düzeltmek” anlamına gelen “نَفَحَ” kökünden türetilmiş tef’îl bâbından mastar bir kelimedir. “Düzeltmek, gözden geçirmek” mânasına gelen tehzîb (تهذيب) kavramı ise “budamak, kırmak, arıtmak” anlamına gelen “هَذَّبَ” kökünden türetilmiş tef’îl bâbından mastar bir kelimedir. Bu iki kelime zamanla ıstılahî bir anlam kazanmış ve kelime anlamlarına da uygun olarak bir te’lîf türünü ifade etmek üzere istihdam edilen birer terim hüviyetine sahip olmuşlardır. Tezin sonraki aşamalarında bazı önemli örnek eserler üzerinden bu ıstılahlaşma sürecine dair bazı bilgi ve tespitler aktarılacaktır.

İslâmî ilimler terminolojisinde kullanılan bir terim olarak mânasına bakacak olursak tehzîb; sözle ilgili kullanıldığında “belâgatçılar tarafından kusurlu görülen şeylerden arındırma”; kitap için kullanıldığında ise “fazla ve gereksiz bilgileri ayıklayarak yeniden düzenleme ve kısaltma” anlamlarına gelmektedir.¹⁸

1.2.2 Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları

Tenkîh/tehzîb türü çalışmalar, dağınık halde bulunan bir meselenin bir araya getirilerek özlü bir şekilde yeniden işlenmesi yahut hacimli bir eserin birtakım düzenlemeler neticesinde bazı aşamalardan geçirilmesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁹ Birincisine konu, ikincisine ise kitap merkezli çalışmalar adı verilerek bu alanda yapılan örnek te’lîflerden kısaca bahsedilecektir.

1.2.2.1 Konu Merkezli Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları

Mutemet Arapça sözlüklerden biri olan *Tehzîbü’l-luga* adlı eserinde Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (öl. 370/980), kitabına bu ismi verme nedenini şu şekilde açıklamaktadır: “Bu kitabımda aktardığım bilgilerle akılsız ve ne dediği

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 1/782.

¹⁸ Ahmet Özel, “Tehzîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/325.

¹⁹ Özel, “Tehzîb”, 40/325.

anlaşılmayan kimselerin yapısını ve kullanım şeklini tahrif ederek Arap lügatına dahil ettiği bazı sözcükleri çıkarmayı amaçladım. Kitabıma aldığım kelimeleri gücüm nispetinde tashîf ve hatalardan uzak tutmaya çalıştım. Aslını bilmediğim yararsız kelimeler ve güvenilir kimselerin kökünü Araplara dayandırmadığı garîb kelimelerle kitabın gereksiz yere uzamasını istemedim.”²⁰ Bu sözleriyle müellif, sîgası bozulmuş, tashîfe uğramış ve aslı bilinmeyen bu üç kelime grubuna yer vermeyerek kitabını bu tür kelimelerden ayıkladığını, bu nedenle de kitabına “lûgatlerin ayıklanması/ayıklanmış lûgat” mânasına gelen *Tehzîbü’l-luga* adını verdiğini zikretmektedir.

Memlûkler dönemi edip ve şairlerinden biri olan İbn Hicce el-Hamevî (öl. 837/1434), bedî‘ sanatları arasında tehzîb sanatını sayarken onun “ayıklanmış ve gözden geçirilmiş her kelamın vasfı” olduğunu söylemektedir. Tehzîb eyleminin belâgat semalarında parlayabilmesi için ister düz yazı isterse de şiir olsun onun kelâmın birkaç kez gözden geçirilmesi, tebdîli gerekenlerin değiştirilmesi, hazfedilmesi gerekenlerin çıkarılması, tashîhi gerekenlerin düzeltilmesi, garîb ve i‘râbı müşkül olanların açıklığa kavuşturulması, anlaşılması zor olan mânaların izah edilmesi ve incelik seviyesinden uzak kalmış kaba lafızların kabul edilmemesiyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Çünkü mühezzeb ve münakkah her kelam, yeni ve özgün bir niteliğe sahip olmasa bile mertebe açısından yüksek bir konuma sahiptir. Ayrıca İbn Hicce, içerisindeki bir kelimenin yerinin değiştirilmesi, takdîm ve te’hîr edilmesi, bazı ifadelerinin hazfedilmesi vb. faaliyetlerle içeriğinin daha güzel ve daha açık olacağını iddia edildiği kelimelerin tehzîb çizgisinin dışında kaldığını ifade etmektedir.²¹

“Ahlâkın güzelleştirilmesi” anlamına gelen “Tehzîbü’l-ahlâk” tabiri İslâm ahlâk felsefesinin temel konularından biri olmuş ve bu konuyla ilgili kitaplar yazılmıştır. Nitekim ahlâk âlimi olarak bilinen İbn Miskeveyh (öl. 421/1030), konuya dair yazmış olduğu meşhur eserine *Tehzîbü’l-ahlâk* adını vermiştir. Eserinde insan fiillerinin ıslahı için öncelikle kişinin kendi nefsinin tanınması gerektiğini vurgulamıştır.²² İmam Gazzâlî de (öl. 505/1111) ahlâka dair yazmış

²⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mer‘ab (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), 1/45.

²¹ Ebû’l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî, *Hizânetü’l-edeb ve gâyetü’l-ereb*, thk. İsmâ Şakyû (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 2004), 2/31.

²² Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya‘kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tehzîbü’l-ahlâk ve tathîrû’l-a‘râk*, thk. İbnü’l-Hatîb (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, ts.), 9.

olduğu *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn* adlı eserinde “Kitâbü Riyâzati'n-nefs ve tehzîbi'l-ahlâk ve mu'âleceti emrâzi'l-kalb” başlığıyla bir kitap bölümü açmış,²³ *Mizânü'l-'amel* adlı kitabında da “Beyânü tafsîli't-tarîk ilâ tehzîbi'l-ahlâk” başlığına yer vermiştir.²⁴

Kütüb-i sitte'de adı geçen râvileri ele alan ilk çalışma olarak bilinen Cemmâilî'nin (öl. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâ'i (ma'rifeti) 'r-ricâl* adlı eserindeki eksik bilgileri tamamlayıp hatalı ifadeleri düzeltme maksadıyla kitabı temize çekme niyetinde olan Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (öl. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eseriyle bunu hedeflemiş, kitabına da “*el-Kemâl*’in gözden geçirilmesi” anlamına gelen *Tehzîbü'l-Kemâl* ismini vermiştir.²⁵ İbn Hacer el-Askalânî de (öl. 852/1449) sadece râvilerin cerh ve ta'dîl bilgileriyle yetinerek Mizzî'nin yazdığı bu kapsamlı eseri üçte bir hacminde kısaltmış ve kitabına *Tehzîbü't-Tehzîb* ismini vermiştir.²⁶ Mizzî'nin çalışması konu merkezli te'lîf çalışmasının bir örneği iken, İbn Hacer'in eseri kitap merkezli te'lîf türüne örnek teşkil etmektedir.

Sa'deddîn et-Teftâzânî (öl. 792/1390), mantık ve kelâm alanına dair kaleme aldığı *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keâm* adlı eserinin mukaddimesinde “gâyetü tehzîbi'l-keâm fî tahrîri'l-mantık ve'l-keâm” ifadesini kullanmaktadır.²⁷ Bununla mantık ve kelâm ilminin gözden geçirilip incelenmesi neticesinde ortaya son derece özlü bir eser koyduğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Mescid-i Nebvî müderrislerinden biri olan Abdulkadir Şeybe el-Hamd (öl. 2018), tefsire dair yazmış olduğu eserinde rivayetle gelen tefsir tariklerinin en sahihini, dirayetle yapılan te'vîl çeşitlerinin ise en dakikini topladığını ve tefsir kitaplarında bulunan kalitesiz sözlerden, mevzû yahut zayıf rivayetlerden kaçındığını dile getirerek eserinin kolay ve anlaşılır bir tefsir olduğunu söylemektedir. Bu meyanda eserine muhtevaya uygun olarak *Tehzîbü't-tefsîr ve tecrîdü't-te'vîl mimma ülhika bihî mine'l-ebâdîli ve radî'l-ekâvîl* adını vermiştir.²⁸

²³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/48.

²⁴ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mizânü'l-'amel*, thk. Süleymân Dünyâ (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1964), 258.

²⁵ Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i 'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 1/148.

²⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiretü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1908), 1/3.

²⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keâm* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, ts.), 3.

²⁸ Abdulkadir Şeybe el-Hamd, *Tehzîbü't-tefsîr ve tecrîdü't-te'vîl mimma ülhika bihî mine'l-ebâdîli ve radî'l-ekâvîl* (Dimaşk: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 2011), 1/7.

Eser altı ciltten ibaret olup Fâtiha sûresinden Tevbe sûresinin sonuna kadar kaleme alınmıştır.

Zeydî müfessirlerden olduğu iddia edilen ancak eserlerinden de anlaşıldığı üzere Hanefî-Mu‘tezilî kimliğiyle ön plana çıkan Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101), Kur‘ân-ı Kerîm’in tamamını tefsir ettiği meşhur eserine *et-Tehzîb fî tefsîri ‘l-Kur‘ân* adını vermiştir.²⁹ Eserin mukaddimesinde ilimlerin en kıymetlisinin Allah’ın kitabını tanımak (tefsir ilmi) olduğunu ve âlimlerin büyük gayretlerle bu alanda birçok tasnîf yaptığını, böylece ilk olanların ilk olma ve işin temelini oluşturma şerefini; arkadan gelenlerin ise öncekilerin eserlerini tertip etme, kaliteli bir şekilde temize çekme (tehzîb) ve faydalı bilgiler ekleme şerefini elde ettiklerini, eğer birileri çıkıp da “ilk olanlar sonrakilere bir şey bırakmamıştır” diyecek olursa şüphesiz ki başkalarının da buna “ilkler sonraki nesle ne çok şey bırakmıştır” sözüyle cevap vereceklerini söylemiştir.³⁰

Cüşemî bu eserinde sadece Mutezilî imamların görüşlerini nakletmekle kalmamış, İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Katâde b. Diâme (öl. 117/735) gibi selef âlimlerin de görüşlerine özet bir şekilde yer vererek, bunları tertipli bir şekilde zikretmiştir. Mukaddimesinde de belirttiği üzere topladığı bu bilgileri ne bıkınlık verecek tarzda uzun ne de eksik kalacak şekilde kısa tutmuş, aksine orta yollu bir tutum sergilemiştir.³¹ Belki de onu eserine *et-Tehzîb* adını vermeye sevk eden temel neden budur.

Fıkıh terminolojisinde kullanılan *tenkîhu ‘l-menât* kavramı “nassın illet olduğuna delalet ettiği bir vasfı beraberinde zikredilen ancak illet olmaya elverişli olmayan diğer vasıflardan ayıklama”³² şeklinde tanımlanmaktadır. Bu ayıklama neticesinde gerçek illetin ortaya çıkarılmasının yanı sıra kitabın da dikkatli bir şekilde incelenip özüne taalluk eden yönlerinin dikkatlere sunulması da sağlanmış olmaktadır.

²⁹ Cüşemî’nin hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri, mevzubahis tefsirinin genel özellikleri ve itikadi-amelî görüşü hakkındaki iddialar hakkında detaylı bilgi için bk. Fatih Pamuk, *Hâkim el-Cüşemî’nin et-Tehzîb fî t-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu‘tezile’nin Kur‘ân Tasavvuru* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 25-33, 71-91.

³⁰ Ebû Sa‘d el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fî tefsîri ‘l-Kur‘ân*, thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî (Kahire - Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri - Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 2019), 1/191.

³¹ Adnan Muhammed Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fî t-tefsîr* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 151.

³² Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Sa‘lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli ‘l-ahkâm*, thk. ‘Abdurrezzâk ‘Affî (Beyrut - Dimaşk: el-Mektebü’l-İslâmî, ts.), 3/303.

Hanefî âlimlerinden Sadrüşşerîa (öl. 747/1346), Pezdevî'nin (öl. 482/1089) fıkıh usûlüne dair yazmış olduğu *Kenzü'l-vusûl* adlı eserini esas alarak hazırlamış olduğu *Tenkîhu'l-usûl* adlı eserinde Pezdevî'ye yöneltilecek eleştirileri ele alarak onun maksadını açıklamış ve eseri ayıklayarak, kendi tabiriyle tenkîh ederek düzenlemiştir. Bu nedenle eserine bu adı vermiştir.³³

1.2.2.2 Kitap Merkezli Tenkîh/Tehzîb Çalışmaları

Söz konusu çalışmalardan birisi Muhammed Mursî Muhammed'in Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eseri üzerine yapmış olduğu *Tehzîbü Garîbi'l-Kur'ân* adlı tehzîb çalışmasıdır. O, bu çalışmasında müellifin alfabetik sıraya göre ele aldığı Kur'ân kavramlarını kolaylık olması açısından mushaf tertibine göre yeniden düzenlemiş, kapalı kelimelerini açıklamış, şâhid olarak getirilen örnekleri şerh etmiş ve bazı yerlerde ek olarak yeni garîb kelimelere yer vermiştir.³⁴

Safiyürrahman el-Mübârekpûrî (öl. 2006) ve gözetimindeki bir grup araştırmacı tarafından hazırlanan *Misbâhu'l-münîr fî tehzîbi Tefsîri İbn Kesîr* adlı eser İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm* adlı tefsiri üzerine yapılan bir tür tehzîb çalışmasıdır. Eserde müfessirin zikrettiği konulara uygun başlıklar verilmiş, hadis ve rivayetlerin tahrîci yapılmış, aynı mânâyı ifade eden mükerrer hadisler hazfedilmiş, te'vîl ehlinin görüşleri kısaltılmış, isimlerinde hata olduğu tespit edilen râvilerin isimleri ricâl kitaplarına müracaat edilerek düzeltilmiş ve doğru şekline parantez içinde yer verilmiş ve son olarak kapalı olan bazı meselelere dipnotlarda dikkat çekilmiştir.³⁵

Bir grup muhakkik tarafından Begavî'nin (öl. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl* adlı eseri üzerinde yapılmış *Tehzîbü Tefsîri'l-Begavî* adlı eser de bir tehzîb/tenkîh türüdür. Muhakkikler eserde müfessirin ibaresini, üslup ve yöntemini korumakla birlikte tekrarlanan rivayetlerin bazılarını metinden çıkarma, sahabî ismini bırakmak suretiyle senedi kısaltma, isrâîlî rivayetleri, okuyucunun ihtiyaç duymadığı fıkıh kitaplarının konusu olan bazı fikhî görüşleri, kıraat ilmiyle meşgul olanlara özel bazı kıraat bilgilerini hazfetme, Buhârî, Müslim ve diğer hadis

³³ Şükrü Özen, “Tenkîhu'l-Usûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/454-455.

³⁴ Muhammed Mursî, *Tehzîbü Garîbi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Kitâbi'l-'Arabî, 1951), 3.

³⁵ Safiyürrahman el-Mübârekpûrî vd., *Misbâhu'l-münîr fî tehzîbi Tefsîri İbn Kesîr* (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2013), 6-7.

kitaplarında geçen rivayetlerin tahrîcini yaparken sadece Buhârî ve Müslim'e nispet etmekle yetinme gibi bazı ameliyelerde bulunmuşlardır.³⁶

Tefsîrû'l-Celâleyn üzerine tehzîb usulüyle çalışma yapan Muhammed b. Lütfî (öl. 2017), eserinde söz konusu tefsirin alemşûmul şöhretini ve ilim talebeleri için birçok faydasını zikrettikten sonra bazı hatalardan ayıklanması gerektiği düşüncesiyle bu çalışmasını kaleme almıştır. Müellifin tefsirle ilgili eleştirdiği noktalar şunlardır: Müteşâbih âyetlerin te'vîl edilmesi, bazı yanlış isrâiliyat haberlerine yer verilmesi, yalnız uzman nahivcilerin anlayabileceği nahvî terimlerin kullanılması, aşırı derecede kapalı olan yerlerde çok kısa tefsirlerle yetinilmesi, tefsire ihtiyaç duyulan yerlerde tefsir yapılmaması, tefsir hususunda öne sürülen farklı görüşler arasından mercûh görüşün tercih edilmesi, bazı âyet tefsirlerinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi ve tefsirin günümüzde yaygın olan Hafs kıraatinin dışındaki bir kıraate göre yazılmış olmasıdır. Müellif bütün bu problemli noktaları dikkate alarak bu tehzîb çalışmasını ortaya koymuş ve eserin içeriğine uygun olarak bu çalışmasına *Tehzîbü Tefsîri'l-Celâleyn* adını vermiştir.³⁷

1.2.3 Tarihi Seyri ve Özellikleri

Konu merkezli çalışılan tehzîb/tenkîh türü eserler özgün bir metin olarak kendini gösterirken, kitap merkezli olanlar ise bir eserin muhtasarı ya da şerhi niteliğinde zuhur etmiştir. Her iki durumda da öne çıkan ve iddia edilen ortak özellik ise iki türde de bir metnin birtakım düzenlemelere tabi tutularak revize edilmiş olmasıdır.

Kitap merkezli tenkîh çalışmaları tefsir, hadis, fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin farklı sahalarında görülmektedir. Genellikle muhtasar çalışma tarzında olan bu eserler, belli bir eserdeki eksik hususları tamamlama (ikmâl), yanlışları düzeltme (tashîh), faydasız bilgileri çıkarma (hazf) suretiyle kitabı gözden geçirerek yeniden düzenlemeyi hedeflemektedir. İşte bu özellikleri sebebiyle tehzîb çalışmalarının, mevcut metni kısaltmayı hedefleyen muhtasar türü eserlerden ayrıldığı söylenebilir.

Kitap merkezli tenkîh çalışmasına tabi tutulan bir eser, ilave bilgileri ihtiva etmesi nedeniyle mevcut halinden daha hacimli görünümüyle şerh niteliği kazanabilirken, birtakım hazif faaliyetlerinden ötürü tam aksine mevcut hâlinin

³⁶ Muhammed Abdullah Nemir vd., *Tehzîbü Tefsîri'l-Begavî* (Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2009), 3-4.

³⁷ Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, "Mukaddime", *Tehzîbü Tefsîri'l-Celâleyn* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2006), 3-5.

muhtasarı konumunda da kalabilir. Ayrıca yapılan bu tür te'liflerin bir kısmında “tehzîb/tenkîh” adına kitap ismi olarak rastlanırken bir kısmında ise farklı isimlendirmeler söz konusu olabilmektedir. Yine isminde “tehzîb/tenkîh” kavramı geçen her eser, tehzîb/tenkîh çalışması olamayacağı gibi, isminde bu kavramlara yer verilmeyen bir eserde de tehzîb/tenkîh izlerine rastlamak mümkündür. Meselâ Süyûtî'nin (öl. 911/1505) İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Mevzûât*'ı üzerine kaleme aldığı *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a* adlı eseri bir tür tehzîb çalışması olmasına rağmen eser adında tehzîb ya da tenkîh kavramlarına rastlanılmamaktadır. Nitekim söz konusu eseri Süyûtî, İbnü'l-Cevzî'nin kitabına aldığı pek çok zayıf hadisin yanı sıra sahih ve hasen hadislerdeki yanılıgısına dikkat çekmek için yazmıştır.³⁸

Son olarak şu hususu bir ön bilgilendirme mahiyetinde arz etmenin faydalı olacağı düşünülmektedir ki, müellif Muhammed Ken'ân'ın, ileride de beyan edileceği üzere eserinde uyguladığı tenkîh yöntemi gelenekte bilinenin aksinedir. Zira müellif, mukaddimesinde de belirttiği gibi tenkîh faaliyeti esnasında, müfessirlerin kullandığı herhangi bir lafzı hafzetmek, benzeriyle yahut tamamıyla değiştirmek gibi orijinal metnin ibare düzenini bozacak eylemlerde bulunmamıştır. Zira bu durum kendisine göre tehzîb değil, teşzîb (budama) olur. Nitekim bir kitabın belli yerlerinin hafzedilmesi ve değiştirilmesi bazı değişikliklere gidilmesi, o kitabın orijinalliğinden bahsetme imkânını ortadan kaldırır. Nihayetinde böylesi bir çalışmada asıl amaç, kitabı okuyucunun seviyesine indirmek değil, okuyucuyu kitabın seviyesine yükseltmek olmalıdır.³⁹ Bu nedenle müellif doğru olanın kendi usulüyle gerçekleştirdiği tenkîh/tehzîb olduğunu savunmaktadır. Bundan dolayıdır ki metin aralarına ilave ettiği ek bilgileri parantez içine alarak meramını ifade etmeye çalışmış ve okuyucuya metni hem bir bütün olarak okuma hem de kendi ibaresiyle müfessirlerin ibarelerini ayırt etme imkânı sağlamıştır.

1.3 Tenkîhle İlişkili Kavramlar

Tenkîh kavramıyla anlam olarak ilişkili bazı kavramlar mevcuttur. Bunların ortak noktası bir eser üzerine yapılan çalışma türlerine işaret ediyor olmalarıdır. Hacim olarak bazıları uzun ve kapsamlı, bazıları ise kısa ve öz bilgiler ifade

³⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/2.

³⁹ Muhammed Ahmed Ken'ân, “Mukaddime”, *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 9.

etmektedir. Şimdi bu kavramların lügat ve ıstılah anlamları, ardından da İslâmî ilimler geleneğindeki rolü ele alınacaktır.

1.3.1 Tecrîd

Tenkîhle ilişkili olan kavramlardan biri tecrîddir. Te'lîf yöntemlerinden birine işaret eden bu kavramın tanımı yapıldıktan sonra hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.3.1.1 Lügat ve Istılah Anlamı

Tef'îl bâbından mastar bir kelime olan tecrîd kelimesi “جَرَدَ” kökünden türetilmiştir. Bu kelime sözlükte “soymak, kazımak” mânasındadır. Örneğin “جَرَدَ الْجِلْدَ” cümlesi “Deriden tüyleri kopardı” şeklinde tercüme edilir. Yine saç olmayan adama “رَجُلٌ أَجْرَدٌ”, tüysüz elbiseye “ثَوْبٌ جَرْدٌ”, otsuz mekâna da “مَكَانٌ جَرْدٌ وَأَجْرَدٌ وَجَرْدٌ” denilmektedir.⁴⁰

Istılahta ise tecrîd, bir eserin belli usul ve kaidelere göre kendisindeki fazlalık ve ilavelerin atılması suretiyle kısaltılmasıdır.⁴¹ Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), “Kur'ân'ı tecrîd ediniz” derken nokta, hareke vb. ilavelerin ayetlerin yazılı metinlerine dahil edilmemesini kastetmiştir. Bu sebeple tecrîd kelimesinin Mushaf için kullanıldığında ifade ettiği mâna budur.⁴² Mushaf dışındaki eser ve kitaplar için kullanıldığında ise bu mâna genişlemekte, o eserde bulunan şerh, hâşiye, ta'lîk vb. eserin aslından olmayan ilavelerin çıkarılıp eserin özgün hâle getirilmesine işaret etmektedir.⁴³

1.3.1.2 Temel Özellikleri

Geçmişten günümüze tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlar başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında birçok tecrîd çalışması yapılmıştır. Muhtevaları incelendiğinde bunların bir tür ihtisar çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak aralarında büyük farklar bulunmamakla birlikte ihtisâr çalışmalarında kısaltma ve özlü hâle getirme ön plandayken tecrîd çalışmalarında adından anlaşıldığı üzere ayıklama ve temize çekme söz konusudur.

Tecrîd denildiğinde akla ilk gelen eserlerden birisi Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (öl. 893/1488) *et-Tecrîdü's-sarîh*'idir. O, bu çalışmasında Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'indeki mükerrer rivâyetleri çıkartmak, senedleri hazfetmek, sahâbe ve tâbiîn sözlerini terk etmek ve sadece muttasıl rivayetlere yer

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/115.

⁴¹ Halit Özkan, “Tecrîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/249.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/117.

⁴³ Detaylı bilgi için bk. Özkan, “Tecrîd”, 40/249-250.

vermek suretiyle esere yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu nedenle eserine *et-Tecrîdü's-sarîh* adını vermiştir.⁴⁴

Bu metot üzere yazılan eserlerin bazılarında kitap adı olarak *tecrîd* kavramına yer verilerek kitabın içeriğiyle alakalı okuyucuya bir nevi ön bilgi verilmektedir.⁴⁵ Bazılarında ise *tecrîd* kavramına isim olarak yer verilmemiştir. Biraz önce değinildiği gibi muhtasarların da birer *tecrîd* usulü olduğu düşünülürse bu tür eserlerin her ne kadar isim olarak açıkça belirtilmese de *tecrîd* usulünden uzak olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanı sıra Nasîrüddin et-Tûsî'nin (öl. 672/1274) kelama dair yazmış olduğu *Tecrîdü'l-i 'tikâd* adlı eseri gibi belli bir kitabın özeti olmayıp müstakil bir konunun kısa ve özlü bir şekilde anlatılması amacıyla yazılmasına rağmen *tecrîd* ismiyle anılan eserlerin varlığı da unutulmamalıdır.⁴⁶

1.3.2 İhtisâr

Tenkîh kavramıyla bağlantılı olan bir diğer kavram ihtisârdır. Bir eserin ihtisâr edilmesi sonucu ortaya çıkan te'lîfe *muhtasar* denmektedir. İhtisâr, yapılan çalışmanın yöntemi iken muhtasar, çalışma neticesinde ortaya çıkan esere verilen addır. Şimdi bu kavramın lügat ve ıstılah mânalarına değinilecek ardından hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.3.2.1 Lügat ve İstılah Anlamı

“Bel” mânasındaki “خسر” kelimesinden türeyen⁴⁷ ihtisâr kavramı ifti‘âl bâbından elde edilmiş bir mastardır. İstılahta ise bir kelâmdaki fazlalıkları çıkartarak mânasını bozmadan onu özlü ve kısa bir şekle getirmektir.⁴⁸

İhtisâr, iktisâr ve îcâz kavramları birbirlerinin yerine kullanılmakla birlikte aralarında ince bir farkın olduğunu söyleyenler de vardır. Şöyle ki, herhangi bir hazfe gitmeksizin kastedilen mânayı az bir lafızla ifade etmeye *îcâz*; hazfedildiğine dair karine bırakmak suretiyle belli ifadelerin düşürülmesine *ihtisâr*; hazfedildiğine dair karine bırakmaksızın doğrudan hazif yoluyla yapılan kısaltma eylemine de *iktisâr* denmektedir.⁴⁹

⁴⁴ Babanzâde Ahmed Naim - Kâmil Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 1/16.

⁴⁵ İsimlerinde *tecrîd* kavramına yer verilen kitaplar için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, 1941), 1/345-352.

⁴⁶ Mevzubahis eser için bk. Ebû Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Tecrîdü'l-i 'tikâd*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî (İran: Mektebü'l-A'lâmî'l-İslâmî, 1986).

⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/182.

⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/240.

⁴⁹ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfû ıstılahâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/114-115.

Aralarındaki farka göre değerlendirildiğinde îcâz, herhangi bir eser üzerine yapılan bir çalışma olmayıp müstakil bir konunun kısa ve öz bir şekilde ele alınmasıdır. İhtisâr ve iktisâr ise bir eserin usulüne uygun belli hazifler yoluyla kısaltılmasıdır.

1.3.2.2 Temel Özellikleri

Tarihten günümüze İslâmî ilimlerin hemen hemen her sahasında farklı pek çok ihtisâr çalışması yapıldığı bilinen bir husustur. Bunların bir kısmı belli bir eserin kısaltılması olarak kendini gösterirken bir kısmı da belli bir alanda sadece hedef konulara yer verip gereksiz uzatmalardan kaçınmak amacıyla ele alınan müstakil çalışmalardır. İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 761/1360) *Katrü'n-nedâ'sı*, Birgivî'nin (öl. 981/1573) *el- 'Avâmil ve İzhârü'l-esrâr'*ı nahiv alanında yazılan bu tür muhtasarlardandır.

Belli bir eser üzerinde yapılan ihtisâr çalışmalarının ortak gayesi o eseri kısaltarak özlü bir hâle getirmektir. Ancak bununla birlikte farklı amaçlar da göz önünde bulundurulmaktadır. Ders kitabı olarak okutulan kitapları öğrenci için daha öz ve anlaşılır bir hâle getirebilmek amacıyla bazı ilave bilgilerin ve detayların hazfedilmesi, kitapta yer alan isnâd zinciri ve râvî isimleri gibi hacmin çoğalmasına neden olan kısımların metinden çıkarılması, kitabın seviyesinin üst düzey insanlara hitap ettiği gerekçesiyle daha kolay ve akıcı hâle getirilmesi, eserin bazı bölümlerinin sonraki nesle hitap edemez duruma gelmesi nedeniyle muhtasar metne dahil edilmemesi gibi durumlar ihtisâr faaliyetinde gözetilen amaçlardan bazıları olarak zikredilebilir.⁵⁰

Muhtasar eserlerin çoğunun adında eserin bizzat ismine işaret edildiği görülür. Meselâ Muhammed Ali es-Sâbûnî (öl. 2021), *Tenvîrü'l-ezhân min Tefsîri Rûhi'l-beyân* adlı eserini İsmail Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinin ihtisârı olarak kaleme almıştır. Eserine de hangi çalışmanın muhtasarı olduğunu belli edecek şekilde uygun bir isim vermiştir. Bazı muhtasar eserler, Sâbûnî'nin *Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr* adlı eseri gibi esere özel bir isim verilmeyip muhtasar olduğuna işaret etmekle yetinilir. Bazı muhtasar türü eserler ise belli bir eserin muhtasarı konumunda olmasına rağmen o eserin ihtisârı olduğuna dair kitap isminde herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Meselâ Kâdî Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eseri her ne kadar müstakil bir

⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/57-59.

tefsir gibi görünse de aslında Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*'ının özeti konumundadır.⁵¹

1.3.3 Şerh

Te'lîf çeşitlerinin en meşhurlarından birisi şüphesiz şerh türü eserlerdir. Belli alanda yazılmış temel metin/kaynak ittihaz edilmiş kitaplarının daha açık ve anlaşılır kılınması amacıyla kaleme alınan şerhler, kimi zaman mevzubahis kaynak kitabın hacmini biraz artırırken kimi zaman da müstakil bir eser sayılacak kadar vüsatli bir hacme ulaşmıştır. Şerh kavramının tanımına değinildikten sonra temel özellikleri hakkında bilgiler verilecektir.

1.3.3.1 Lügat ve Istılah Anlamı

Üçüncü bâbtan mastar bir kelime olan “شرح” kavramı sözlükte “açmak, genişletmek, açıklamak” gibi mânalara gelmektedir.⁵² Nitekim *أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ* “*Senin kalbini açıp genişletmedik mi?*” âyetinde⁵³ bu mânada kullanılmıştır.⁵⁴ Yine “تَشْرِيحُ اللحم” ifadesi “eti açmak” mânasında kullanılmaktadır.⁵⁵ Günümüzde otopsi diye bilinen ve ölüm nedenini öğrenmek amacıyla yapılan cesedi açıp inceleme işine Arap dilinde “تَشْرِيحُ” denmektedir.⁵⁶ Yine problemlili bir konuyu çözmeye, kapalı bir meseleyi açıklığa kavuşturmaya da şerh denmektedir.⁵⁷

Lügat mânasıyla ilişkili olan terim anlamına göre ise şerh; kapalı kalan yerleri açıklama, konuları ayrıntılı biçimde ele alma, eksik bırakılan hususları tamamlama, bazı yanlış ifadelerle dikkat çekme, konuyla ilgili farklı örneklendirmelere giderek meselenin zihinde yerleşmesini sağlama gibi birtakım amaçlarla belli bir eser üzerinde kaleme alınan geniş hacimli te'lîf türüdür.⁵⁸

1.3.3.2 Temel Özellikleri

Tarih boyunca en fazla rağbet gören te'lîf türlerinden biri şüphesiz şerh faaliyetidir. Genellikle muhtasar eserler üzerine yazılan bu şerhler, muhtasarlardaki kısa ifadeleri geniş ibareler ve örneklerle açıklayarak zenginleştirme ve okuyucu için konunun daha iyi anlaşılmasını sağlama amacıyla yazılan eserlerdir. Ancak hacimli ve kapsamlı olup muhtasar olmayan eserler üzerine de şerhler yazılmıştır.

⁵¹ Muhtasar türü yazılan eserler için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1625-1636.

⁵² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 3/93.

⁵³ el-İnşirâh 94/1.

⁵⁴ Benzer âyetler için bk. el-En'âm 6/125; en-Nahl 16/106; Tâhâ 20/25; ez-Zümer 39/22.

⁵⁵ Cevherî, *Tâcü'l-lüga*, 1/378.

⁵⁶ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınevi, 2020), 477.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/497.

⁵⁸ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/555.

Meselâ Sîbeveyhî'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ı nahiv alanında kapsamlı bir eser olmasına rağmen ondaki kapalı kalan yerleri açıklama ve konuların daha iyi anlaşılmasını sağlama amacıyla üzerine bazı şerhler yazılmıştır. Diğer yandan şerh üzerine şerhlerin yazıldığı da görülmektedir.⁵⁹ Ancak genel olarak şerh üzerine yazılan ilave bilgilere hâşiye, hâşiye üzerine yazılan notlara da ta'lik/ta'likât denildiği unutulmamalıdır.⁶⁰

Şerhler ekseriyetle bir eserin tamamını açıklamak amacıyla yazılırken eserin sadece belli kısımları üzerine yazılan şerhlerin varlığından söz etmek de mümkündür. Biraz sonra açıklanacağı üzere bu tür şerhlerde hedef, metnin tamamını şerh etmek değil, sadece izaha ihtiyaç duyan kapalı yerleri açıklamaya yöneliktir.⁶¹

Hemen her müellif eserini açık ve anlaşılır olarak yazma gayretinde olmasına rağmen şerhlere olan ihtiyaç her daim varlığını hissettirmiştir. Şerhlere duyulan ihtiyaç bağlamında özetle şu üç maddede sayılan gereklilikler gündeme getirilmektedir:

a) Müellifin keskin zekalı ve sağlam anlayışlı olması nedeniyle çok önemli konuları kısa ve öz ifade etmesi neticesinde okuyucu, o lafızların arkasında yatan derin mânaları anlamada güçlük çekebilir.

b) Müellif başka bir konunun alanına girdiği için bazı temel bilgilere yer vermeme, bazı hükümlerin illetlerini zikretmeme ve tertip hususunda ihmalkâr davranma gibi bazı tutumlar sergileyebilir.

c) Müellifin ibaresi birden fazla mânaya te'vîl edilmeye elverişli yahut mecaz ihtimali bulunan yahut da kastedilen mânaya delâleti açık olmayan lafızlardan meydana gelebilir. Ayrıca müellifin ibaresindeki bazı hatalar ve eksikler de şerh yazmayı gerekli kılan hususlardandır.⁶² İşte bütün bu durumlarda şerhler devreye girerek eseri okuyucunun anlayabileceği bir seviyeye getirmeye çalışırlar. Şekil bakımından şerhler üç başlıkta ele alınabilir:

⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Şensoy, “Şerh”, 38/555-558.

⁶⁰ Abdullah Muhammed el-Habeşi, “Mukaddime”, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017), 1/20.

⁶¹ Mahmud Hasan Han et-Tûnkî, *Mu'cemü'l-musannifîn* (Beyrut: Matba'atü Zinkûğrâf, 1925), 1/82.

⁶² Kâtib Çelebi, “Mukaddime”, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1941), 1/36-37.

“قال” ve “قول” Şeklinde Yazılan Şerhler

Bu tür şerhlerde metnin bazen tamamı, bazen de şerhin içinde memzûc bir şekilde geçtiği için bir kısmı yazılmaktadır. Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsıd*'ı buna örnek olarak zikredilebilir.

“قوله” İfadesiyle Yazılan Şerhler

Bu şerhlerde amaç metnin sadece belli yerleri üzerinde açıklamalar yapmaktır. Dolayısıyla sadece şerh edilmek istenen yerlerin başında “قوله” ifadesi getirilir. Metin bölümünün tamamı ya hâmişte ya da satır aralarında verilir. İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine yazdığı şerh, bu türün örneklerinden biridir.

Metin ve Şerhin İç İçe Yazıldığı Şerhler

Bu tür şerhlere memzûc şerhler denilmektedir. Metin mîm (metin) veya sâd (nass) harfiyle şerh de şîn harfiyle gösterilir. Bazen de metin, üzerine çizilen çizgiyle şerhten ayırt edilir. Müteahhir dönemde yazılan şerhlerin çoğu bu şekildedir. Buna rağmen hata edilmeye ve karıştırılmaya müsait oldukları söylenmektedir.⁶³ Bu karışıklık durumu sonraki dönemlerde metnin parantez içine alınması veya büyük puntuyla yazılması gibi yöntemlerle giderilmeye çalışılmıştır. Bu kısma örnek olarak Murtazâ ez-Zebîdî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* adlı eseri zikredilebilir. Zira o, bu eserini Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît* adlı eserinin şerhi olarak kaleme almıştır.

Şerh sahibi ile metin müellifi çoğunlukla farklı kişiler olmakla birlikte zaman zaman bazı müelliflerin kendi eserlerini şerh ettikleri de görülmektedir. Meselâ İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360), *Katrü'n-nedâ ve bellü's-sadâ* adlı eserine bizzat kendisi şerh yazmıştır. Aynı şekilde Sa'deddin et-Teftâzânî (öl. 792/1390), *el-Makâsıd* adlı kelâm eserine şerh yazmıştır.

Şârihler yazmış oldukları şerhlere isim verme konusunda genellikle iki farklı tutum sergilemektedir. İbn Hişâm'ın kendi eseri üzerine yazdığı şerhe *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* ismini vermesi gibi bazen özel bir isim vermeyip metin kitabının adının başına *şerhu* ifadesini eklemekle yetinmişlerdir. Bazen de İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* adlı hadis usûlü kitabına şerh olarak yazdığı esere *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* adını vermesi gibi

⁶³ Kâtib Çelebi, “Mukaddime”, 1/37.

özel bir isim vermişlerdir. Her iki durumda da şerh sahipleri, eserlerinin hangi metin kitabı üzerine yazıldığını belirtmek amacıyla kitap isimlerinde “şerhu” ifadesinin ardından metin kitabının ismine yer vermeye gayret etmişlerdir. Ayrıca bazı şerhlerin isimlerinde de “şerhu” ifadesi yerine ilgili telifin bir şerh eseri olduğunu ifade edecek farklı müsemmaların tercih edildiği de görülmektedir. Meselâ İbn Hişâm, İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 672/1274) *el-Elfiyye*'sine yazdığı şerhe *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adını vermiştir.

1.3.4 Hâşiye

Tenkîh terimiyle ilişkili kavramlardan bir diğeri hâşiyedir. Havâşî kelimesinin müfredi olan bu kavramın lügat ve ıstılah mânalarına değinildikten sonra hakkında bazı bilgilere yer verilecektir.

1.3.4.1 Lügat ve Istılah Anlamı

Birinci bâbtan mastar bir kelime olan “حشو” kelimesi sözlükte “doldurmak, gereksiz yere sözü uzatmak” gibi mânalara gelmektedir.⁶⁴ Yastık ve benzerlerini pamuk, yün gibi şeylerle doldurmaya da haşv denmektedir.⁶⁵ Haşv ifadesinin türevi olan hâşiye kavramı; deve için kullanıldığında “küçük deve”, insan için kullanıldığında “kaba insan”, kelâm için kullanıldığında ise “gereksiz ve fazlalık ifadeler” anlamlarına gelmektedir.⁶⁶

İslâmî ilimler terminolojisinde hâşiye, sözlük mânasıyla bağlantılı olarak “sayfa ortasına veya kenarlarına iliştirilen açıklama amaçlı birtakım ilave sözler” anlamında kullanılmaktadır. Hâmiş (هامش), tahşiye (تحشية) ve derkenar ifadeleri hâşiye yerine kullanılan kavramlardandır. Hâşiye türü olarak kaleme alınan esere hâşiye, müellifine ise muhaşşî denilir.⁶⁷

1.3.4.2 Temel Özellikleri

İslâmî gelenekte çok sık görülen ve klasik te'lîf yöntemlerinin önde gelenlerinden biri olan hâşiye ile şerh arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu iki faaliyet, Osmanlı ilim geleneği başta olmak üzere tarih boyunca muhtelif ilim havzalarında ve dönemlerde ön planda olmuşlardır. Klasik kaynaklarda yer verilen bazı bilgi ve tespitlerden hareketle İslâmî literatürde şerh ve hâşiye kültürü olarak

⁶⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/260; Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn*, 1/676.

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazile, ts.), 77.

⁶⁶ Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Kollektif (Kuveyt: Vezâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001), 37/430-431.

⁶⁷ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/419.

kitapları şerh etme, bazı konuları ve ibareleri açıklama faaliyetinin Allah Rasûlü (s.a.v.) ve sahâbe zamanına kadar geriye götürülebilecek bir keşf ve beyan ameliyesini temel aldığı söylenebilir. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v.), Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı konuları açıklamakta, kapalı kalan yerleri beyan etmekte, ahkâm konularıyla ilgili detaylı bilgiler vermekteydi. Aynı şekilde sahâbe de Hz. Peygamberden (s.a.v.) öğrendiği bu metotla Kur'ân âyetlerini tefsir etmekteydi. İşte bu noktada rivâyet tefsiri denilen metot ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla tefsir, bir anlamda şerh ve hâşiye faaliyetinin ilk nüvesi olarak görülebilir. Bununla bağlantılı olarak Kur'ân dili olan Arapça'da garîb ve kapalı kelimeler gören müellifler, bu kelimelerin mânalarını Arap şiirlerinden istifade ederek şerh etmeye başlamış böylece *garîbü'l-Kur'ân* ve *garîbü'l-hadîs* türü edebiyat varlık kazanmıştır. Ardından Arap dilinin ustaları olan nahivciler birçok kitap yazarak bu alana katkıda bulunmuşlardır. Bunların en meşhurlarından biri Sîbeveyhî'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Bu eser üzerine şerh ve hâşiye türü birçok çalışma yapılmıştır. Bundan mütevellid şerh ve hâşiye kültürü, nahivciler ve dilciler ile başlamış ardından da diğer İslâmî ilim sahalarına yayılarak önemli ve kapsamlı bir literatür oluşturmuştur.⁶⁸

Hâşiye faaliyeti daha çok medreselerde okutulan ders kitapları üzerinde yoğunlaşmıştır. Genellikle muhtasar olan bu ders kitaplarında belli bir meseleyi açıklama hususunda ihmalkâr davranma veya ferî bir konuyu gözden kaçırma ihtimali bulunmaktaydı. İşte bu noktada müderris, talebesine bu yerleri anlatabilmek için o ders kitabı üzerine yazılan şerh ve hâşiyelere başvurmaktadır. Böylece bu kitaplar ders materyalleri hâline gelmektedir. Diğer yandan bazı hâşiye tarzı kitapların şerhlerinden daha etkili olduğu da vakıadandır. Ancak bunun tam tersine şerhlerini gölgede bırakamayan, açıklanması gereken yerlere gerektiği gibi değinmeyen bazı hâşiyelerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Böyle bir durumda sonradan gelen bir muhaşşî bu hâşiyeden istifade ederek onun eksik bıraktığı yerleri tamamlamakta ve böylece kitabı istenilen seviyeye çıkarmaktadır. Bu tür çalışmalara da “التقرير على الحاشية” denmektedir.⁶⁹

⁶⁸ Habeşî, “Mukaddime”, 1/18-19.

⁶⁹ Habeşî, “Mukaddime”, 1/20.

1.3.5 Ta‘lîk

Tenkîhle anlam olarak ilişkili olan kavramlardan bir diğeri de ta‘lîktir. Çoğulu “تعليقات” veya “تعاليق” olan bu kavramın lûgat ve ıstılah mânalarına değinildikten sonra bazı özelliklerine temas edilecektir.

1.3.5.1 Lûgat ve Istılah Anlamı

Tef‘îl bâbından olan ta‘lîk kelimesi, “kurumamış katı kan” anlamındaki⁷⁰ “علق” kökünden türemiş olup sözlükte “askıda bırakmak” mânasındadır.⁷¹ Nitekim “فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَنَزُّوْهَا كَالْمُعَلَّقَةِ” *“Bari birine büsbütün kapılıp da diğerini askıda imiş gibi bırakmayın”* âyetindeki⁷² “المُعَلَّقَةُ” kelimesi bu mânada kullanılmıştır.

Bir te‘lîf türü olarak ta‘lîk, bir konu hakkında söylenen sözlerin tamamı veya bir kitabın kenarına açıklama amaçlı düşülen ilave notlardır.⁷³ Nahivcilere göre ta‘lîk, “علمتُ أزيدُ عندك أم عمرو” örneğindeki gibi iki mef‘ûl alan kalbî bir fiilin amelinin mahallen bırakmak suretiyle lafzen iptal etmektir.⁷⁴ Hadis ilminde ta‘lîk ise senedin müellif tarafındaki kısmından bir veya daha fazla râvinin hazfedilmesidir.⁷⁵ Bu tür hadislere muallak hadis denmektedir.⁷⁶

1.3.5.2 Temel Özellikleri

Klasik dönemde yapılan çalışmalardan biri olan ta‘lîk faaliyetine birçok eserde rastlanılmaktadır. Ta‘lîk faaliyeti bazen bir konudaki kapalı kalan yerleri açıklığa kavuşturmak bazen de konuyu daha ayrıntılı biçimde ele almak amacıyla yapılmaktadır. İsminden anlaşıldığı üzere daha çok sayfa kenarlarına düşülen ilave notlar olarak varlık göstermektedir. Hâşiye kavramından ayırt edilmesi güç olmakla birlikte aralarında ince bir farkın olduğu söylenebilir. Zira hâşiye, daha çok bir metin yahut şerh üzerine açıklama mahiyetinde yazılan cümlelerden oluşurken ta‘lîk ise hâşiyelerdeki belli ifadeler üzerine düşülen notlardan oluşmaktadır. Ayrıca hâşiyelere satır aralarında yahut sayfa sonlarında rastlanırken ta‘lîklere sayfa kenarlarında yahut satır altlarında rastlanılmaktadır. Zamirin merciini göstermek ve bazı kelimeler hakkında kısa not düşmek amacıyla yazılan ifadeler sayfa kenarından ziyade satır altında küçük puntoyla gösterilmektedir.

⁷⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*, 1/161.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 10/261.

⁷² en-Nisâ 4/129.

⁷³ Ahmed Muhtar Abdulhamit Ömer, *Mu‘cemü'l-lügati'l-‘arabiyyeti'l-mu‘âsıra* (Riyad: ‘Âlemü'l-Kütüb, 2008), 2/1538.

⁷⁴ Ta‘lîk yapılan fiillerle ilgili detaylı bilgi için bk. Takıyyüddin Mehmed Birgivi, *İzhârü'l-esrâr* (İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013), 76.

⁷⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 188.

⁷⁶ Tehânevî, *Keşşâfü ıstılahâti'l-fünûn ve'l-‘ulûm*, 1/488.

Ta'likler daha çok hâşiyeler üzerine kaleme alınan te'lif türleridir. Meselâ Adudüddin el-Îcî'nin (öl. 756/1355) *el-Mevâkıf*'ının Seyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413) tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eser üzerine Hasan Çelebi Fenâri (öl. 891/1486) bir hâşiye yazmıştır. Bu hâşiye üzerine de Kınalızâde Ali Çelebi (öl. 979/1572) ta'likte bulunmuştur. Bunların yanı sıra metin veya şerh üzerine yazılan ta'lik türü eserler de mevcuttur. Direkt metin üzerinde yapılan ta'lik türüne Ebû Ali el-Fârisî'nin (öl. 377/987) Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*'ı üzerine kaleme aldığı *et-Ta'lika 'alâ Kitâbi Sîbeveyhi* adlı eseri örnek gösterilebilir. Muhammed Emîn b. Ebû Bekir en-Niğdevî'nin *et-Ta'likât 'ale'n-Netâ'ic*'i de şerh üzerine yapılan ta'lik türüne örnek olarak zikredilebilir. Nitekim bu eser Birgivî'nin (öl. 981/1573) *İzhâru'l-esrâr*'ı üzerine Adalı Şeyh Mustafa (öl. 1085/1674 [?]) tarafından yazılan *Netâ'icü'l-efkâr* adlı şerh çalışmasının bir ta'likidir.

Tanımda da ifade edildiği üzere bir kitabın kenarına açıklama amaçlı düşülen ilave notlardan oluşan ta'liklerin yanı sıra bir de belli bir konuyu müstakil olarak ele alan ta'lik türü eserler de vardır. Diğer bir deyişle adında ta'lik ifadesi geçen⁷⁷ her eser belli bir kitap üzerine yapılan çalışma olarak görülmemelidir. Nitekim müstakil bir konu hakkında müellifin derlemiş olduğu notlar bütününe de ta'lik denebilmektedir. Fârâbî'nin (öl. 339/950) *et-Te'âlik (et-Ta'likât) fî'l-hikme* adlı eseri ile İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) *et-Ta'likât* adlı eseri bu tür ta'lik eserlerine örnek olarak gösterilebilir.⁷⁸

1.4 Kavramlara İlişkin Genel Değerlendirme

Te'lif türlerinin lügat ve istilâh tanımları yapıp özellikleri zikredildikten sonra birbirleriyle kesiştikleri ve ayrıldıkları hususların belirtilmesi, muhteva ve kapsam alanlarının belirginleşmesine katkı sağlayacaktır. Genel bir değerlendirme mahiyetinde bazı noktalara temas etmek önem arz etmektedir.

Tenkîh/tehzi'b, tecrîd, ihtisâr ve ta'lik faaliyetleri kitap merkezli olabildiği gibi konu merkezli de gerçekleşebilmektedir. Ancak şerh ve hâşiye faaliyeti ise sadece kitap merkezli olmaktadır. Başka bir ifadeyle şerh veya hâşiye türü bir eserin varlığı kendisi dışındaki bir esere bağlı olup müstakil bir faaliyet olarak ortaya çıkmamıştır.

⁷⁷ Ta'lik adlı eser isimleri için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/423-424.

⁷⁸ Ta'likler hakkında detaylı bilgi için bk. Sedat Şensoy, "Ta'likât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/508-510.

Hâşîye ve ta'lik metoduyla yazılan eserlerin isimlerinde ekseriyetle hâşîye ve ta'lik ifadelerine yer verilmektedir. Böylece kitabın isminden yola çıkarak muhtevasının hâşîye ya da ta'lik türü olduğu anlaşılabilmektedir. Ancak diğer te'lif türlerine göre yazılan eserlerin isimlerinde her zaman mevzubahis türün ne olduğuna dair bir isme açıkça rastlanılmamaktadır.

Tanımları yapıp özellikleri zikredilen mevzubahis te'lif türleri, birbirleriyle tamamen örtüşmediği gibi birbirinden bağımsız da değildir. Her birinin kendine özgü belirli sınırları olmakla birlikte birbirleriyle kesiştiği ortak noktaları da vardır. Sözelimi tenkîh türü bir eser, ayıklayıcı özelliğiyle tecrîde, bazı hazifleriyle muhtasara, açıklayıcı olmasıyla şerhe, bir kelime yahut ibare hakkında detay bilgiler vermesiyle de hâşîyeye benzemektedir. Tecrîd türü bir eser, ayıklama ve tanzim etme açısından tenkîhle, bazı yerlerin çıkartılarak özetlenmesi açısından ise muhtasarla kesişmektedir. Yine muhtasar türü eserlerde asıl hedef kısaltma ve özetleme olsa da temize çekme ve düzenleme açısından kendisinde tenkîhin izlerine rastlamak mümkündür. Ancak şerh, hâşîye ve ta'lik faaliyetleri bu zikredilen tenkîh, tecrîd ve ihtisârlara göre daha özel olup birbirleriyle kesiştiği ortak özellikler yok denecek kadar nadirdir.

Bu altı te'lif türünün her birini diğerinden ayırt edecek temel bir özellik söz konusudur. Şöyle ki; tenkîh/tehzîblerde asıl hedef mevzubahis eserin gözden geçirilerek düzenlenmesi; tecrîdlerde belli prensiplere göre eserdeki fazlalıkların atılması; muhtasarlarda mevcut eserin mânası göz ardı edilmeden özlü bir şekilde kısaltılması; şerhlerde söz konusu eserdeki kapalı yerlerin açıklanması ve konuların detaylı bir şekilde ele alınması; hâşîyelerde şerhlerdeki eksik bırakılan hususların tamamlanması; ta'liklerde ise eserin belli bölümlerinde açıklama amaçlı ilave notların eklenmesidir. Söz konusu bu amaçlar, te'lif türlerinin temelini teşkil etmekte olup bunların dışında farklı amaçların da göz önünde bulundurulduğu dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Yeri gelmişken bir hususun daha vurgulanması önem arz etmektedir. Tenkîh türü çalışmalarda temel yöntem, mevcut bir eserin gözden geçirilerek yanlışlarının düzeltilmesi, gereksiz bilgilerin çıkarılması ve eksik hususların tamamlanmasıdır. Ancak müellif Muhammed Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn* adlı eserinde malum yöntemin dışında bir tenkîh metodunu takip etmiştir. Şöyle ki, yanlış addettiği hususları düzeltirken orijinal metne dokunmamış, gereksiz gördüğü bilgileri çıkarmak yerine faydasız olduğuna işaret etmekle yetinmiştir. Bunun dışında uygun

gördüğü yerlerde ek bilgiler aktararak konuların anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla müellifin bu tenkîh çalışmasının diğer te'lîf faaliyetleri arasından sadece şerh ve hâşiyeye kesiştiği noktaların olduğunu söylemek mümkündür. Herhangi bir ayıklama ve hazfın bulunmaması nedeniyle tecrîd ve muhtasar türü çalışmalara benzememektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED AHMED KEN'ÂN'IN⁷⁹ HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ⁸⁰

2.1 Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

2.1.1 Doğumu

Muhammed b. Ahmed b. Hasan Ken'ân el-Bikâ'î, 1944 yılında⁸¹ Lübnan'ın Bikâ iline bağlı Batı Bikâ ilçesinin Ravza köyünde, çamurdan yapılmış tek bir büyük odadan müteşekkil bir evde dünyaya gelmiştir.

2.1.2 Ailesi

Dedesi Hasan Ken'ân, 1914 yılında eşini ve iki oğlunu (Ahmed ve Muhammed) yanına alarak Suriye'nin Rif Şam iline bağlı, Lübnan sınırına yakın bir kasaba olan aslî vatanı Zabadani'den ayrılarak Bikâ iline yerleşmiş ve orayı vatan edinmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa geneline yayılması sebebiyle 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen seferberlik çağrısına katılmak üzere ailesini Bikâ'da bırakarak gitmiş ve geri dönmemiştir. Dolayısıyla Ahmed (müellifin babası) ve Muhammed yetim olarak büyümüşür. Ailenin soyu âl-i Ken'ân'a dayanmaktadır.

Babası Ahmed, okuma, yazma ve hukuki işleri bilen; namazda insanlara imamlık yapan sayılı kişilerden biriydi. Çiftçi olarak yetişen babası aynı zamanda, yılın belli günlerinde Suriye'ye giderek oradaki tarlaları traktörle sürmekte ve elde ettiği kazancıyla ailesini geçindirmektedir. Annesi Zehra Musa ise Lübnan'ın Cebel-i Lübnan iline bağlı Şuf ilçesinin Hasrut köyündendir. Köy okulunda ilk eğitimine başlayan müellif, namazı babasından öğrenmişti. Bir yandan ilkökul eğitimine devam ederken diğer yandan kalan boş vakitlerini tarlada ailesinin sığırlarını otlatmakla geçirmektedir. Altı çocuklu bir ailenin en küçüğü olan müellifin iki erkek, üç de kız kardeşi vardır.

⁷⁹ Müellifle isim benzerliğinden dolayı karışıklığın oluşmaması amacıyla şu iki kişiye dikkat çekilmesi önem arz etmektedir. Birincisi Kâdî Muhammed Ahmed Ken'ân olup Lübnanlı Şîî bir âlimdir. Hâlen hayatta olup internet sitesinde muhtelif videolar yayımlamaktadır. Görüldüğü gibi burada tam bir isim benzerliği söz konusudur. Bir diğeri de Dr. Ahmed Muhammed Ken'ân olup 1948 doğumlu Suriye uyrukludur. Tıp alanındaki uzmanlığının yanı sıra şairliğiyle de bilinmektedir.

⁸⁰ Müellifin hayatıyla ilgili bu malumat oğluyla yapılan telefon görüşmesi neticesinde kaleme alınmıştır. Ahmed b. Muhammed Ken'ân (Müellifin oğlu), Kişisel Görüşme, 3 Ekim 2023.

⁸¹ Babasının, Kur'ân kapağının içine kaydettiğine göre müellifin doğum tarihi 1943 yılıdır. Bu, onların adet edindikleri bir kayıt tutma yöntemi. Ancak Nüfus Müdürlüğü'nde doğum yılı 1944 olarak kaydedilmiştir.

2.1.3 Eğitimi

1958 yılının Ramazan ayında Şam'daki Fetih İslâm Enstitüsü'nde (Ma'hedü'l-Fethi'l-İslâmî) okuyan; Ravza köyüne yakın bir kasaba olan Mecdel Ancer'den Ahmed Ümmâme adında bir genç, halka namaz kıldırarak için Ravza köyüne gelmişti. Kendisini misafir olarak ağırlayan müellifin babasına “Çocuklarından İslâmî ilimleri okumak isteyen var mıdır?” diye sorunca babası “evet” diyerek oğlu Muhammed'i gösterdi. Bunun üzerine Muhammed Ken'ân, Ramazan ayının sonunda Şeyh Ahmed Ümmâme ile birlikte henüz on dört yaşında iken Fetih İslâm Enstitüsü'ne (Ma'hedü'l-Fethi'l-İslâmî) kaydolarak ilk dinî öğrenimine başladı. Burada Muhammed Sâlih el-Ferfûr, Abdurrezzâk el-Halebî ve Muhammed Edîb el-Kellâs gibi Şam'ın ileri gelen birçok âliminden ve Fetih İslâm Enstitüsü'nün seçkin müderrislerinden ders aldı. Dört yıl süren bu eğitiminin ardından 1962 yılında mezun oldu.

Mısır ve Suriye arasındaki diploma denkliği meselesi nedeniyle üniversiteye hemen devam edemeyen Muhammed Ken'ân, sekiz yılın ardından bu problemin aşılmasıyla 1970 yılında Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi'ne (Külliyetü Usûli'd-Dîn) kaydoldu. Beyrut'ta bulunan Yüksek Mahkeme'deki asistanlık görevi nedeniyle bu fakülteyi uzaktan eğitim yoluyla okudu. Dört yıllık eğitimin ardından lisans sertifikasını alarak mezun oldu.

2.1.4 Vazifeleri

1962 yılında Şam'daki Fetih İslâm Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra Lübnan'ın başkenti olan Beyrut'a geçti ve orada 1962-1963 yılları arasında müderrislik yaptı. Ardından Lübnan'ın Sayda şehrine gitti ve orada imam, hatip ve müderris olarak 1963-1965 yılları arasında görev yaptı. O, aynı zamanda Sayda'da bulunan Bahr Mescidi Yardım Derneği (Cem'iyetü Câmî'i'l-Bahri'l-Hayriyye) ve İman Okulu'nun (Medresetü'l-Îmân)⁸² kurucularındandır. Onun şehirdeki varlığı, dinin gençliğin afyonu olarak telakki edildiği bir zamanda tebliğ ve davet halesi oluşturdu. Ancak bazı siyasi baskılardan dolayı Sayda şehrini terk etmek durumunda kalan Muhammed Ken'ân, ardında ileride önemli mevkilerde vazife yapacak genç talebeler bıraktı.

1965 yılında Sayda'dan ayrıldıktan sonra Bikâ bölgesine gitti ve orada bulunan Bikâ Vakıflar Dairesi'nde (Dâiretü Evkâfi'l-Bikâ') görev aldı ve aynı zamanda Ta'labâyâ Mescidi'nde (Mescidü Ta'labâyâ) imamlık yaptı. Bu süreçte

⁸² Bu, İslâmî esasların öğretilmesi amacıyla Sayda şehrinde açılmış ilk özel okuldur.

Nâdyâ Sa'düddîn Şüreytî ile evlendi. Dört erkek bir kız olmak üzere beş evlat sahibi oldu.

1966 yılında Beyrut'ta bulunan Yüksek Mahkeme'ye (Yargıtay) şer'î asistan olarak atanmasına ilişkin kararname çıkarıldı. Bu nedenle Beyrut'a taşındı. Burada mahkeme görevinin yanı sıra okul ve camilerde ders, hutbe ve konferanslar verdi. Yaklaşık on üç sene süren bu dönemde (1966-1979) riyasetinde birçok öğrenci mezun oldu. Bunun yanında birçok sıkıntı ve zorlukla karşılaştı. Mahkeme görevinden aldığı aylık maaşının az olmasına rağmen o, iç savaşların başladığı zor dönemlerde dahi iffet ve dürüstlüğüyle bilindi. Ailesinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve onlara mutlu bir yaşam sağlayabilmek için mahkeme vazifesinden artakalan zamanlarda okullarda müderrislik yaptı. Bir yandan da tefsir ve diğer ilmî alanlarda telif yazmakla meşgul oldu.

1980-1989 yılları aralığında Bikâ'da üç, Beyrut'ta altı yıl olmak üzere Lübnan'ın muhtelif şer'î mahkemelerinde yaklaşık dokuz yıl hâkimlik yaptı. 1989 yılında ise önceden asistan olarak görev yaptığı Beyrut'taki Yüksek Mahkeme'ye müsteşar (danışman) olarak atandı. On bir yıl süren bu vazifesinin ardından 2000-2005 yılları arasında Beyrut'taki Yüksek Sünnî Şeriat Mahkemesi'nde (el-Mahkemetü's-Şer'iyetü's-Sünniyyetü'l-'Ulyâ) başkan olarak görev yaptı.

Şer'î mahkemelerde üstlenmiş olduğu asistanlık, danışmanlık ve başkanlık görevlerinden dolayı insanlar nezdinde "kâdî" olarak tanındı. O, aynı zamanda Beyrut'ta bulunan Musaytibe Camii'nde (Câmi'u'l-Musaytibe) yirmi yıl boyunca (1983-2005) vermiş olduğu Cuma hutbeleriyle dikkat çekti. Bu hutbelerine ilim ve düşünce aşığı birçok insan katıldı. Yapmış olduğu güzel faaliyetlerden ötürü kendisini kıskanan birçok kişi oldu. İlmî yetkinliği ve şahsiyetli duruşundan dolayı siyasi entrikalara karşı kendisini destekleyen ve koruyan Lübnan Başbakanı Refîk el-Harîrî'nin 2005 yılında bir suikast sonucu şehit edilmesinin ardından yeni hükümetin izlediği politika nedeniyle mahkemedeki başkanlık görevine son verildi ve vefat edene kadar topluluk önünde vaaz vermesi yasaklandı. Ömrünün kalan kısmında ise tedrisle meşgul oldu.

2.1.5 Vefatı

Yaklaşık bir yıl kadar maruz kaldığı cilt kanseri nedeniyle rahatsızlık çeken Muhammed b. Ahmed Ken'ân, bu hastalığı nedeniyle 2011 yılının Nisan ayında vefat etti. Akabinde Beyrut'taki Şehitler Kabristanlığı'na (Makberatü's-Şühedâ) defnedildi.

2.2 Eserleri

Kâdî Muhammed Ahmed Ken'ân tefsir, hadis, akâid, İslâm hukuku, İslâm tarihi başta olmak üzere tefekkür ve düşünce dünyasının ürünü olan muhtelif alanlara özgü eserler telif etmiş velut bir müelliftir. Bunların yanında konferans ve seminerler vermiş ve birçok makale yazmıştır. Şimdi te'lîf eserleri alanlarına göre sırasıyla tanıtılacaktır.

2.2.1 Tefsir Alanında Yazdığı Eserler

Müellifin tefsir alanında yazmış olduğu dört eser mevcuttur. Müstakil bir tefsir yazmak yerine mevcut tefsir eserleri üzerinde çalışmayı tercih eden müellif, bir tür tefsir çalışması olan tenkîh türü çalışmaların müstakil tefsir yazmak kadar ehemmiyetli olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Müellifin tefsir alanıyla ilgili olan dört eseri ve temel özellikleri şunlardır:

2.2.1.1 Kurratü'l- 'Ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn

Tefsîrû'l-Celâleyn üzerine kaleme alınan bu esere müellif; yazar, neşreden ve okuyan için göz aydınlığı olması niyazıyla *Kurratü'l- 'ayneyn* adını vermiştir.⁸⁴ Müellif hem metin içinde hem de dipnotlarda ilgili konular çerçevesinde bazı ilavelerde bulunmuştur. Metin içindeki ilaveleri parantez içinde gösterilmiş, böylece okuyucunun müellifin ibaresiyle müfessirin ibaresini ayırt edebilmesi sağlanmıştır. Eserin ilk baskısı Lübnan'daki el-Mektebü'l-İslâmî adlı yayınevi tarafından 1983 yılında yapılmıştır. Tezimizin ana konusunu teşkil eden bu eser hakkında detaylı malumat üçüncü bölümde zikredilecektir.

2.2.1.2 et-Tefsîrû'l-Muhtasaru'l-Müfîd li'l-Kur'âni'l-Mecîd

Asıl adı *et-Tefsîrû'l-muhtasaru'l-müfîd li'l-Kur'âni'l-mecîd Muhtasaru Tefsîri'l-Menâr* olan bu eser, Reşîd Rızâ (öl. 1935) tarafından kaleme alınan *Tefsîrû'l-Menâr* adlı eserin muhtasarıdır. *Tefsîrû'l-Menâr*'ın orijinal adı *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm*'dir. Nisâ sûresinin 146. âyetine kadar olan kısmını hocası Muhammed Abduh'un (öl. 1905) notlarından derleyen Reşîd Rızâ, hocasının vefatı üzerine geri kalan kısmı tamamlamak istemiş ancak ömrü yetmediği için Yusuf sûresinin 101. âyetine kadar yazabilmiştir.⁸⁵ Eser 1934 yılında on iki cilt olarak

⁸³ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 1.

⁸⁴ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 2.

⁸⁵ Reşîd Rızâ - Muhammed Ahmed Ken'ân, *et-Tefsîrû'l-muhtasaru'l-müfîd li'l-Kur'âni'l-Mecîd Muhtasaru Tefsîri'l-Menâr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 1/14.

basılmıştır. Muhammed Behcet el-Baytâr (öl. 1976), Yûsuf sûresinin geri kalan âyetlerini tefsir etmiş ve Reşîd Rızâ'nın adıyla sûreyi yayımlamıştır.⁸⁶

Her bir cilde bir cüz gelecek şekilde tamamlandığı takdirde tefsirin otuz cilt olup aşırı uzun olacağını düşünen Reşîd Rızâ, her cilde on cüz denk gelecek şekilde üç ciltlik ihtisâr yapmanın daha uygun olacağını düşünmüştür. Buradan hareketle ilk olarak ikinci on cüzlük bölümden özetleme çalışmasına başlamış ve Tevbe sûresinin 94. âyetinden Yûsuf sûresinin 48. âyetine kadar gelmiştir. Sonra ilk on cüzlük bölüme dönüp Fâtiha sûresinden Bakara sûresinin 186. âyetine kadar olan kısmı ihtisâr etmiştir. Ancak vefatı dolayısıyla tefsir çalışmasını tamamlayamadığı gibi bu ihtisâr çalışmasını da istediği gibi ikmâl edememiştir.⁸⁷

Özetle Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*'ını Yûsuf sûresinin 101. âyetine kadar yazabilmiştir. Muhtasar çalışmasını ise ilk on cüzlük bölümden Bakara sûresinin 186. âyetine kadar, ikinci on cüzlük bölümden ise Yûsuf sûresinin 48. âyetine kadar yapabilmiştir.

Müellif Muhammed Ken'ân, "el-Mektebü'l-İslâmî" adlı yayınevinin sahibi ve aynı zamanda arkadaşı olan Şeyh Züheyr eş-Şâvîş'in (öl. 2013) isteği üzerine Reşîd Rızâ'nın yarım kalan bu ihtisâr çalışmasını tamamlamıştır. Şeyh Züheyr, müellifin *Kurratü'l-âyneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eserini inceleyince bu ihtisâr çalışmasını onun yapacağına kanaat getirmiş ve bu işi ona teslim etmiştir. Çalışma bittikten sonra da eseri bizzat inceleyerek gözden geçirmiş ve üç cilt olarak kendi yayınevinde (el-Mektebü'l-İslâmî) bastırmıştır.⁸⁸

Müellif Muhammed Ken'ân, bu çalışmada takip ettiği yöntem sayesinde Reşîd Rızâ'nın (öl. 1935) ifadeleriyle kendi ifadelerinin neredeyse ayırt edilemeyecek düzeyde olduğunu, nahiv ve belâgat kaideleri dışında metin bölümünde fazla ek bilgiye yer vermediğini ifade etmiştir. Dipnotlarda geçen bilgiler ise ya Reşîd Rızâ'nın sözüne bir açıklama ya da birtakım faydalı bilgilerden ibarettir. Neticede bu çalışma baştan sona Kur'ân âyetlerini ihtiva etmese de Reşîd Rızâ'nın arzuladığı gibi üç ciltten oluşmuştur. Birinci cilt Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân sûreleri; ikinci cilt Nisâ, Mâide, En'âm sûreleri; üçüncü cilt ise A'râf ve Yûsuf sûrelerini ihtiva etmektedir. Bakara sûresinin 186. âyetinden Tevbe sûresinin

⁸⁶ M. Suat Mertoğlu, "Tefsîrû'l-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/299.

⁸⁷ Rızâ - Ken'ân, *Muhtasaru Tefsîri'l-Menâr*, 1/19-20.

⁸⁸ Rızâ - Ken'ân, *Muhtasaru Tefsîri'l-Menâr*, 1/6-7.

93. âyetine kadar olan bölüm ile Yûsuf sûresinin 49. âyetinden sûrenin sonuna kadar olan bölümler müellife aittir. Müellif bu çalışmasında Reşîd Rızâ'nın zikrettiği ibarelerin en açık ve doğruya en yakın olanına yer vermeye çalışarak bu ifadelerini hadis-i şerîfler, sahâbe sözleri ve selef âlimlerinin görüşleriyle desteklemiştir.⁸⁹

2.2.1.3 Mevâhibü'l-Celîl min Tefsîri'l-Beyzâvî

Tam adı *Mevâhibü'l-celîl min Tefsîri'l-Beyzâvî: Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* olan bu eseri müellif, *Tefsîrü'l-Beyzâvî*'nin muhtasarı olarak kaleme almıştır.⁹⁰ Beyzâvî (öl. 685/1286) mukaddimesinde tefsir ilminde sahâbenin büyüklerinden, tâbiî âlimlerinden ve selef-i sâlihînden kendisine ulaşan seçkin rivayetleri kapsayan, kendisinin ve kendisinden öncekilerin müteahhirun ulemanın ileri gelenlerinden ve muhakkiklerin özlü sözlerinden elde ettiği seçkin nükteleri ve harika güzellikleri içeren, sekiz kıraat imamına⁹¹ nispet edilen meşhur kıraatleri ve muteber kıraat âlimlerinden aktarılan şaz kıraatleri açıklayan bir kitap yazmak istediğini dile getirmiştir.⁹²

Müellif, Beyzâvî'nin mukaddimesine yer verdikten sonra bu tefsirin tamamıyla Beyzâvî'nin ifade ettiği şekil üzere olmadığını, inkâr edilemeyecek güzelliklerle dolu olmakla birlikte birtakım kusurların da bulunduğunu ifade etmektedir. Müellife göre bu kusurlardan birisi Beyzâvî'nin mevzû rivayetlere sıkça yer vermesidir. Beyzâvî bu konuda Zemahşerî'yi (öl. 538/1144) takip etmiştir. Zira *el-Keşşâf*'ta bulunan hadis ve rivayetlerin hemen hepsini Beyzâvî de tefsirinde zikretmiştir. Özellikle sûre sonlarında zikredilen sûre faziletleriyle ilgili mevzû rivayetlere her iki tefsirde de sıkça rastlanılmaktadır. Hâlbuki bu tür mevzû rivayetlerin açıklanmaksızın tefsir kitaplarında zikredilmesi doğru değildir. Eğer zikredilecekse de uydurma oldukları beyan edilmeli ve insanlar bu rivayetleri başkalarına aktarmama hususunda uyarılmalıdır. Ancak bu noktada Beyzâvî de dahil olmak üzere ulemanın çoğu dikkatli davranmamıştır.⁹³

⁸⁹ Rızâ - Ken'ân, *Muhtasarü Tefsîri'l-Menâr*, 1/20-21.

⁹⁰ Muhammed Ahmed Ken'ân, "Mukaddime", *Mevâhibü'l-celîl min Tefsîri'l-Beyzâvî* (Lübnan: Dâru Lübnân, 1984), 1.

⁹¹ Beyzâvî'nin mukaddimesinde "sekiz" ifadesi bizzat yer aldığı için burada olduğu gibi aktardık. Kıraat ilminde meşhur olan yedili veya onlu tasnif olmakla birlikte sekizli tasnifin yapıldığı da tartışma konusu edilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Recep Koyuncu, "Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği: İbnü'l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme", *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu*, (2021), 685.

⁹² Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1/3.

⁹³ Ken'ân, "Mukaddime", 1984, 5-6.

Müellife göre Beyzâvî'nin tefsirinde yer alan tashihe muhtaç bir diğer durum bazı âyetlerin tefsirinde hatalı yorumların yapılmış olmasıdır. Sözgelimi يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ “Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi” âyetinin⁹⁴ tefsirinde Beyzâvî; Yahudi ve Hristiyanlığın, Tevrat ve İncil'in indirilmesiyle ortaya çıkan bir din olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Hâlbuki Yahudi ve Hristiyanlık, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın şeriatı olmayıp ehl-i kitabın kendilerinden sonra tahrif ederek uydurmuş oldukları batıl dinin adıdır. Zira Hz. Musa ve Hz. İsa'ya tabi olanlar Yahudi ve Hristiyan olmayıp o dönemin Müslümanlarıdır.⁹⁶

Müellifin dikkat çektiği tefsirdeki hatalardan bir diğeri herhangi bir delile dayanmayan sözlere yahut temrîz sîgasıyla (قِيلَ - رُوِيَ) dahi olsa aslı olmayan garip görüşlere yer verilmesidir. Meselâ اسْرُغَ الْحَاسِبِينَ âyetinde⁹⁷ Beyzâvî, Allah'ın mahlukatı bir koyunun sağılma süresi kadar bir müddet içinde hesaba çekeceğini söylemiştir.⁹⁸ Yine اِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهٗ مِنْ قَبْلُ âyetinin⁹⁹ tefsirinde çalınan mal hakkında garip görüşlere yer vermiştir.¹⁰⁰ Hâlbuki bu tür delilsiz sözlerin ve garip görüşlerin tefsir kitabı bir yana alelade bir kitapta bile bulunması uygun olmayıp hem aslının hem de mânasının yanlış olduğuna dikkat çekilmesi gerekmektedir.¹⁰¹

Tefsîrû'l-Beyzâvî'de geçen mevzû rivayetler, hatalı yorumlar, delilsiz sözler ve garip görüşlerden dolayı müellif, bu güzide eseri gözden geçirerek muhtasar hâle getirmek istemiştir. Bu çalışmasında takip ettiği yöntemin aşamaları şu şekilde maddelenebilir:¹⁰²

- Mevzû rivayetler ve kabul edilmemiş görüşlerin tamamını kitaptan çıkarmıştır.

- Beyzâvî'nin mânen rivayet ettiği yahut kendisine işaretle bulunduğu hadislerin metinlerini, o hadisi tahrîc eden hadis âlimleriyle birlikte zikretmiştir. Müfessirin yer vermediği sebeb-i nüzûl rivayetlerinde de aynı şekilde davranmıştır.

- Müfessirin yer verdiği farklı kıraatlara göre yapılan mânalar arasından Âsım kıraatine uygun olan mânayla yetinmiş, diğer kıraatlara nadiren yer vermiştir.

⁹⁴ Âl-i İmrân 3/65.

⁹⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/164.

⁹⁶ Ken'ân, “Mukaddime”, 1984, 6.

⁹⁷ el-En'âm 6/62.

⁹⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/305.

⁹⁹ Yûsuf 12/77.

¹⁰⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/492.

¹⁰¹ Ken'ân, “Mukaddime”, 1984, 7.

¹⁰² Ken'ân, “Mukaddime”, 1984, 7.

- İhtiyaç duyulan yerlerin dışında müfessirin kelâmını değiştirmemeye çalışmıştır. Tefsirine ihtiyaç duyulan bir kelimenin müfessir tarafından açıklanmadığı nadir yerlerde ise kendi düşüncesine yer vermiştir.

- Dipnot bölümlerinde sebab-i nüzûl vb. muhtelif konularla alakalı faydalı ta'liklere yer vermiş, bunların bir kısmını Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İklîl fî istinbâtı't-Tenzîl* adlı kitabından iktibâs etmiştir. Bir kısmında da okuyucuyu *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn* kitabındaki yazmış olduğu faydalı ta'liklere yönlendirmiştir.

- Bazı muhtasar sahiplerinin yaptığı gibi i'râb vecihleri ve bununla bağlantılı olan meseleleri tamamıyla kaldırmamış, bilakis ilim talebesi için faydalı gördüklerini olduğu gibi bırakmıştır. Zira i'râb yönü ihmal edilerek yapılan bir tefsir okuması, kişiyi tam anlamıyla amaca ulaştırmamaktadır.

- Son olarak kitapta Mushaf-ı Şerîf bölümüne özel yer verildiği için tefsir metninde geçen âyetlerde ayrıca resm-i Mushaf imlâsına uygunluk gözetilmemiştir.

835 sayfadan oluşan bu eser 1984 yılında Lübnan'da bulunan Dâru Lübnân adlı yayınevi tarafından tek cilt hâlinde yayımlanmıştır.

2.2.1.4 Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn Kesîr

Fethu'l-Kadîr, müellifin *Kurratü'l-'ayneyn*'den sonra Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *Tefsîrü İbn Kesîr* diye bilinen meşhur eseri *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*'i üzerine yine tehzîb usulü ile yazdığı bir eserdir. Müellifin *Tefsîrü İbn Kesîr*'i tercih etme nedeni, bu tefsirin ilim ehli ve avam arasındaki şöhreti ve yaygınlığıdır. Müellife göre bu tefsir, birçok güzellik ve faydayı kendisinde barındırmakla birlikte daha faydalı ve güzel olması için bazı düzenlemelere ihtiyaç duymaktadır. Zira bu tefsir baskı, tahkik ve tashîh açısından incelendiğinde matbaa hataları, mânayı tamamen bozacak ifadeler, kelime ve cümle düşüklükleri, bazı isimlerde meydana gelen tashîf ve tahrîfler gibi birtakım sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Öyle ki bu hatalı durumlar, bazı farklılıklarla birlikte tefsirin neredeyse bütün baskılarında söz konusudur. Sözgelimi “من حديث الحسن عن جندب بن عبد الله البجلي” olması gereken bir sened “من حديث الحسن بن جندب عن عبد الله البجلي” şeklinde hatalı zikredilmiştir.¹⁰³ Yine mürsel olması gereken bir hadisin müsned ve merfû' olarak zikredilmesi de bu kabildendir. Bu hatalı durumlar sadece baskıdan kaynaklı

¹⁰³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 5/266.

da değildir. Nitekim İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) genelde yaptığıının aksine bazı zayıf hadisleri zikrettikten sonra zayıf olduğuna dikkat çekmemesi, birçok yerde hadisleri lafzen değil, mânânen rivayet etmesi, bazen de farklı mânâlardaki hadisleri tek bir lafız altında birleştirerek herhangi bir açıklama yapmaksızın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet etmesi, Buhârî ya da Müslim'e nispet ettiği bazı hadislerin bu iki kitapta bulunmaması gibi müfessirden kaynaklı düzeltilmesi gereken durumlar da vardır.¹⁰⁴

Müellif, *Tefsîrû İbn Kesîr* üzerine yapılmış olan birçok muhtasar bulunmasına rağmen bu işe girişme nedenini şöyle açıklamaktadır: *“Biz kimsenin güzel gayretini değersiz kılacak değiliz. Allah İslâm'a ve Müslümanlara hizmet yolunda olanları hayırla mükafatlandırınsın. Ancak bu muhtasarlara incelendiği vakit böylesine önemli bir ameliyede, arzu edilen tahkikten uzak oldukları görülmektedir. Nitekim açıklama gereken yerlerde açıklamalar yapılmamış, zikredilen hadislerin tahrîci, aslî kaynaklarına müracaat edilmeksizin sadece İbn Kesîr'in zikrettiğine istinaden yapılmıştır. Böylece bu muhtasarlarda zayıf hadisler açıklama yapmaksızın olduğu gibi bırakılmıştır. Hatta İbn Kesîr'in kelamının zahirine bakarak bazı zayıf hadisleri sahih şeklinde niteleyen muhtasar sahipleri olduğu gibi araştırma yapmaksızın gelişigüzel bir şekilde bazı hadisleri bırakıp bazılarını hazfedenler de vardır. İşte bu durumlar bu yazılan muhtasarlara sahih bir ilmî yönetime bağlı kalınmaksızın acele bir şekilde tamamlandığını göstermektedir.”*¹⁰⁵

Müellif bu noktada Ahmed Muhammed Şâkir (öl. 1958) tarafından *Tefsîrû İbn Kesîr*'in muhtasarı olarak kaleme alınan *‘Umdetü't-tefsîr ‘ani'l-Hâfız İbn Kesîr* adlı eseri istisna etmektedir.¹⁰⁶ Zira Ahmed Şâkir, bu çalışmasında müellif ile aynı düşünce ve vizyona sahiptir. Nitekim o, piyasadaki baskıların herhangi bir tashîh, tahkik ve müracaat bulunmaksızın ticari amaçla yapıldığını, onlarda birçok hata ve tahrifin bulunduğunu, bu nedenle insanların bu tefsirden istenilen şekilde faydalanamadığını vurguladıktan sonra bu tefsirin, imkân ölçüsünde el yazması nüshalarına müracaat edilerek ilmî bir şekilde tahkik edilmesinin gerekliliğini, ayrıca İbn Kesîr'in aktardığı hadisler için aslî kaynaklara müracaat edilmesini, hadis râvileri ve biyografisi geçen kişiler için de ricâl kaynaklarına bakılarak

¹⁰⁴ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Fethu'l-kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn-i Kesîr* (Lübnan: Dâru Lübnân, 1992), 1/7-9.

¹⁰⁵ Ken'ân, *Fethu'l-Kadîr*, 1/10.

¹⁰⁶ Ken'ân, *Fethu'l-Kadîr*, 1/8 (1'inci dipnot).

isimlerindeki hataların düzeltilmesinin gerekliliğini ifade etmektedir.¹⁰⁷ İşte bu nedenle müellif, Ahmed Şâkir'in bu çalışmasından övgüyle bahsetmekte ve metot birliğinden dolayı kendi yaptığı bu çalışmanın onun çalışmasını da kapsayıcı nitelikte olacağını ummaktadır.¹⁰⁸

Ahmed Şâkir'in vefatı nedeniyle bu çalışmasının sadece Enfâl sûresine kadar olan bölümü Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmiyye tarafından basılmıştır.¹⁰⁹ Müellif de sadece bu baskıya ulaşabilmiş olsa gerek, onun yarım kalan bir eser olduğunu düşünmüş ve tamamlanmış olmasını arzuladığını açıklıkla ifade etmiştir.¹¹⁰ Ne var ki sonraki süreçte "Dâru'l-Vefâ" adlı yayınevi tarafından Ahmed Şâkir'in ailesiyle irtibata geçilerek çalışmanın tamamının müsvedde hâlinde Ahmed Şâkir tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir. Ardından yayınevi sahipleri bu vazifeyi üstlenmiş ve eserin tamamını üç cilt hâlinde yayımlamışlardır.¹¹¹

Burada önemli bir hususun arz edilmesi gerekmektedir. Şöyle ki; müellif ve yöntem olarak aynı düşünceyi benimsediği Ahmed Şâkir, tehzîb çalışmalarında kitabın ibaresinin hazfedilmesi, değiştirilmesi, kısaltılması gibi faaliyetlerin yapılmasını doğru görmemişlerdir. Zira onlara göre aslolan, kitabı okuyucunun seviyesine indirgemek değil, okuyucuyu kitabın seviyesine çıkarmak olmalıdır. Ancak buna rağmen her ikisinin de *Tefsîrû İbn Kesîr* üzerine yaptıkları bu iki çalışma yani '*Umdetü't-tefsîr*' ve *Fethu'l-kadîr* tehzîb yöntemiyle yazılmasına rağmen son tahlilde birer ihtisâr çalışmasıdır. Bunun nedenini müellif, Ahmed Şâkir'in ifadelerini aktararak tasrih etmiştir: Ahmed Şâkir, ilmin derinliklerine ve ulemanın kullandığı istilahlara vâkıf olmayan eğitimciler ve İslâm aleminin dört bir yanında bulunan ilim talebeleri için bu ihtisâr çalışmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu tefsirin el yazması metinlerinden biri olan Ezher Nüshası'nda birçok ifadelerin hazfedildiğini görmüş bunun muhtasar gibi görünmesine rağmen aslında muhtasar olmadığına kanaat getirmiştir. Bu durumu ise, İbn Kesîr'in kitabını bitirdikten sonra onu devamlı bir şekilde gözden geçirerek kelâmî, fikhî, lügavî vb. eklemeler yapmasına, böylelikle kitabının muhtasar ve

¹⁰⁷ Ebû'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkâdir, '*Umdetü't-tefsîr 'ani'l-Hâfız İbn Kesîr* (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2005), 1/9-10.

¹⁰⁸ Ken'ân, *Fethu'l-Kadîr*, 1/8 (1'inci dipnot).

¹⁰⁹ Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, "Ahmed Muhammed Şâkir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/105; Ahmed Şâkir, '*Umdetü't-tefsîr*, 1/7.

¹¹⁰ Ken'ân, *Fethu'l-Kadîr*, 1/8 (1'inci dipnot).

¹¹¹ Ahmed Şâkir, '*Umdetü't-tefsîr*, 1/7.

mutavvel çeşitli baskılarının ortaya çıkmasına bağlamıştır. Neticede ihtisâr ve tatvîlden kaynaklı bu nüsha farklılıklarından dolayı hepsinin İbn Kesîr'e aidiyeti bilinmekle birlikte belli bir nüshayı baz alarak tahkik çalışması yapmak zor ve mahsurlu görülmüştür. Bu nedenle de ihtisâr yoluyla tehzîb çalışması kaçınılmaz hâle gelmiştir.¹¹²

Neticede müellifin tefsir ilmine dair kaleme aldığı dördüncü ve sonuncu eser olan *Fethu'l-kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn Kesîr* muhtasar niteliği taşıyan bir tehzîb çalışması olup 1992 yılında Dâru Lübnân tarafından altı cilt olarak basılmıştır.

2.2.2 Hadis Alanında Yazdığı Eserler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muhammed b. Ahmed Ken'ân hadis alanında iki eser yazmıştır. Her iki kitap da Kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû İsâ et-Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseriyle bağlantılıdır. Bu noktada tezin sınırlılığı gereği içerikleri hakkında detaya girilmeden bazı özet bilgilerin verilmesi uygun olacaktır.

2.2.2.1 Fıkhu'l-Hadîs 'inde E'immeti's-Selef

Bu kitapta, Tirmizî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserindeki fikhî görüşlere yer verilmiştir. Müellif, Tirmizî'nin *es-Sahîh*'inin sadece hadis değil, aynı zamanda muhtelif fikhî meseleleri barındıran bir fıkıh kitabı olduğunu da iddia etmektedir. Nitekim Tirmizî, bir hadisi yorumlarken yahut tefsir ederken selef imamların sözlerine yer vermektedir. Ayrıca eserinde ricâl ilmi hakkında da bilgiler vermektedir. Dolayısıyla *el-Câmiu's-sahîh*, hadisleri, fikhî görüşleri ve ricâl bilgilerini kapsayan, üç ayrı kitabın tek bir yerde toplandığı büyük hacimli bir eserdir. Bu sebeple müellif, bu kitaptaki fikhî görüşleri ve ricâl bilgilerini ayıklayarak bunları iki ayrı kitapta derlemek istemiştir.¹¹³

Öncelikle fikhî görüşleri müstakil bir kitap hâline getirmek isteyen müellifin amacı, aynı zamanda bir fıkıh âlimi olan Tirmizî'nin aktarmış olduğu selef imamların görüşlerini olduğu gibi bir araya getirmektir. Bunu yaparken fukahânın görüşlerini uzun uzadıya zikretmekten ve delillerin tartışmasına girmekten kaçınmıştır. Sadece gerek duyulan yerlerde kendi yorumuna yer vermiştir.¹¹⁴

¹¹² Ahmed Şâkir, *'Umdetü't-tefsîr*, 1/13; Ken'ân, *Fethu'l-Kadîr*, 1/8 (1'inci dipnot).

¹¹³ Ricâl bilgilerini derlediği kitabın adı *el-Cerhu ve't-ta'dîl 'inde't-Tirmizî* olup bir sonraki başlıkta hakkında bilgi verilecektir.

¹¹⁴ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Fıkhu'l-hadîs 'inde e'immeti's-selef* (Lübnan: Müessesetü'l-Me'ârif, 1998), 2/5-6.

Müellif, *el-Câmiu's-sahîh*'te Tirmizî'nin "ebvâb" ismiyle açtığı bütün başlıkları "kitâb" ismiyle değiştirmiştir. Bu "kitâb" başlıklarını bâblara, bâbları da fasıllara ayırmıştır. Yani *Tirmizî*'de "ebvâb-bâb" şeklinde olan bölümler, bu çalışmada "kitâb-bâb-fasıl" şeklindedir. Dolayısıyla müellifin "fasıl" olarak ele aldığı başlıklar, aslında *Tirmizî*'nin "bâb" bölümleridir. Müracaatın kolay olması için bu "fasıl" başlıklarının yanına asıl nüshadaki "bâb" bölümüne denk gelecek şekilde cilt ve sayfa numarasını eklemiştir. Bu kitâb, bâb ve fasıllara farklı başlıklar veren müellif, bazılarında Tirmizî'nin başlıklarını değiştirmiştir. Bazen *Kitâbü'r-rik*¹¹⁵ gibi Tirmizî'nin zikretmediği yeni "kitâb" bölümlerine yer verdiği görülmektedir.¹¹⁶

Çalışmasında yöntem olarak öncelikle konuyla ilgili rivayet edilen hadis metnini zikretmiş, ardından Tirmizî'nin zikredilen hadisin sened ve metin, sonra da "fıkhu'l-hadîs" hakkındaki sözüne yer vermiştir. Sonrasında söz konusu hadisi Tirmizî dışında kitabına alan diğer hadis âlimlerini zikretmiştir. Açıklanması gereken kelime, cümle vb. ifadeleri şerh etmiştir. "قال أبو عيسى" diye başlayan ifadeler Tirmizî'ye ait olup parantez içinde [...] gösterilmiştir. "وأقول" diye başlayan ifadeler ise müellifin açıkladığı yahut naklettiği sözlerdir. Müellif, açıklamalarına metin bölümünde yer verdiği için sayfa altında kalan ta'lik bölümlerinde nadiren açıklamalarda bulunmuştur. Meşhur olanların dışında sahabî isimlerini tamamıyla zikretmeye çalışmıştır. Son olarak kitabın sonunda hadislerin ve konuların fihristlerine yer vermiştir.¹¹⁷ İki ciltten oluşan bu eser, 1998 yılında Lübnan'da bulunan Müessesetü'l-Me'ârif tarafından basılmıştır.

2.2.2.2 el-Cerhu ve't-Ta'dîl 'inde't-Tirmizî

Tirmizî'nin hadis âlimi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir fakih ve ricâl âlimi olduğunu iddia eden müellif, onun fikhî görüşlerini toplamak amacıyla *Fıkhu'l-hadîs 'inde e'immeti's-selef* adlı kitabını yazmıştı. Akabinde onun ricâl ilmine dair vukufiyetini göstermek ve râviler hakkındaki sözlerini bir araya getirmek amacıyla da bu kitabı kaleme almıştır. Ancak müellifin oğluyla irtibata geçilmesi neticesinde bu eserin matbu olmadığı tespit edilmiştir.¹¹⁸ Ayrıca müellifin, *Fıkhu'l-hadîs* kitabının mukaddimesinde mevzubahis eserin basılmış olduğuna delâlet eden bir ifade yerine "gerçekleştirmek" mânasındaki "أُنْجَزَ"

¹¹⁵ Ken'ân, *Fıkhu'l-hadîs*, 2/223.

¹¹⁶ Ken'ân, *Fıkhu'l-hadîs*, 1/6-7.

¹¹⁷ Ken'ân, *Fıkhu'l-hadîs*, 1/7.

¹¹⁸ Ahmed b. Muhammed Ken'ân (Müellifin oğlu), Kişisel Görüşme, 3 Ekim 2023

ifadesini kullanması ¹¹⁹ eserin matbu olmadığına dair bir karine olarak değerlendirilebilir.

2.2.3 Akâid Alanında Yazdığı Eserler

Müellif Muhammed Ken‘ân, akâid alanında sadece bir eser kalem almıştır. Bu eserdeki metodundan ve eserin içeriğinden kısaca bahsedilecektir.

2.2.3.1 Câmiu’l-Le‘âlî Şerhu Bed’i’l-Emâlî

Bu çalışma, Sirâcüddîn Alî b. Osmân el-Ûşî’nin (öl. 575/1179) Mâtürîdiyye akâidine dair kaleme aldığı *el-Emâlî* adlı manzum risâlenin şerhidir. Müellif, bu risâle üzerine yazılan şerhlerin gereken açıklamalar hususunda yetersiz kaldığını ifade etmiş ve risâledeki bütün konuları kapsayacak ve nâzımın kastetmiş olduğu mânaları kelimelerden yola çıkarak ortaya koyacak bir şerh yazmak istemiştir. Bu doğrultuda öncelikle nüsha farklılıkları, nâsihlerin tahrifleri ve bazı şârihlerin yanlışmasından kaynaklı kelimelerde meydana gelen hataları Arap diline uygun olacak şekilde düzeltmekle işe başlamıştır. Ardından manzum beyitlerin içeriğine uygun olacak şekilde bâblar düzenlemiş ve her bir bâba konusuna göre münasip bir isim vermiştir. Bu bâbları da “mebâhis” başlığı altında bölümlere ayırmış, bu “mebâhis” bölümlerini de “mesâil” başlıklarıyla detaylandırmıştır.

Netice itibariyle bu şerh, manzum risâle çerçevesinde dokuz bâbtan oluşmuştur. Bu bâblar sırasıyla; “Ulûhiyyât”, “Tenzîhât”, “Varlık ve Yokluk”, “Nebeviyyât”, “Velâyet ve Kerâmet”, “İmânın Hükümleri ve Taklit”, “İslâm’dan Dönmenin Hükümleri”, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Ashâbı” ve “Âhiret Âlemi” hakkındadır.¹²⁰ 312 sayfadan oluşan bu kitap 2008 yılında Lübnan’da bulunan Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye tarafından basılmıştır.

2.2.4 İslâm Hukuku Alanında Yazdığı Eserler

Şeyh Muhammed Ken‘ân, İslâm Hukuku alanında da bir eser kaleme almıştır. İlgili eserin hususiyetleri özetle şu şekilde aktarılabilir:

2.2.4.1 Usûlü’l-Muâşerati’z-Zevciyye

Mebâdi’ü’l-muâşerati’z-zevciyye adıyla da basılmış olan bu kitabında müellif, evliliğin Allah’ın âyet ve nimetlerinden biri olduğunu, insan soyunun çoğalması ve kıyamete kadar varlığını koruyabilmesinin yegâne yolunun da evlilikten geçtiğini vurgulamıştır. Ancak ne yazık ki erkek olsun kadın olsun eşler, dinî cehalet, ahlâk yoksunluğu ve batı taklitçiliği nedeniyle birbirlerine kötü

¹¹⁹ Ken‘ân, *Fıkhu’l-hadîs*, 1/6.

¹²⁰ Muhammed Ahmed Ken‘ân, *Câmiu’l-le‘âlî Şerhu Bed’i’l-Emâlî* (Lübnan: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2008), 11.

davranmakta, aralarındaki hak ve hukuka riayet etmemektedirler. Bu nedenle evliliklerde tartışmalar çoğalmış ve eşler, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu sevgi ve merhamet nimetinden mahrum kalmışlardır. Bu noktadan hareketle müellif, bazı kıymetli dostlarının isteği üzerine evlilik müessesesiyle ilgili hem nişanlı hem de evli olanların ihtiyaç duyacağı hükümleri açıklayan bu kitabı kaleme almıştır.¹²¹

Eserinde ihtisâr yolunu takip eden müellif, sözü uzatmamak amacıyla fikhî delillere ve ulema arasındaki tartışmalı konulara yer vermekten kaçınmıştır. Kitabını toplam on bir fasıldan meydana getirmiş ve konuların daha iyi anlaşılması için her bir faslın sonunda soru-cevap bölümüne yer vermiştir.¹²² Bu fasıllar sırasıyla; “Evlilik”, “Nişanlanma”, “Evlilik Akdi”, “Zifaf”, “Cinsî Münasebet”, “Hamilelik ve Doğum”, “Emzirme ve Bakım”, “Eşlerin Hakları”, “Evlilik Bağını Bozan Şeyler”, “Başarısız Evliliğin Sona Ermesi” ve “Fitrî Özellikler” hakkındadır. 224 sayfadan oluşan bu kitap 2004 yılında Lübnan'da bulunan Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından basılmıştır.

2.2.5 İslâm Tarihi Alanında Yazdığı Eserler

Muhammed b. Ahmed Ken'ân, İslâm Tarihi alanında biri muhtasar olan iki eser yazmıştır. Birincisi *Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-nihâye* olup İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinin muhtasarıdır. Diğeri ise *Benü İsrâîl ve'l-Yehûd (Târîh ve Masîr)* adıyla İsrailoğulları ve Yahudiler hakkında kaleme aldığı müstakil bir eserdir.

2.2.5.1 Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-Nihâye

Müellif, İbn Kesîr'in İslâm tarihine dair yazmış olduğu *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserini sekiz kitap hâlinde özetlemiş ve kitabına genel başlık olarak *Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-nihâye* adını vermiştir. Bu kitaplar, 1998 yılında Lübnan'da bulunan Müessesetü'l-Me'ârif tarafından müstakil olarak basılmıştır.¹²³ Bu sekiz kitabın isimleri sırasıyla şu şekildedir:

1) Kısasu'l-enbiyâ ve ahhâru'l-mâzîn: Peygamberlerin hayatlarını anlatan ve geçmiş ümmetler hakkında bilgiler veren bir eserdir.

2) es-Sîratü'n-nebeviyye ve'l-mu'cizât: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı ve mucizelerinden bahseden bir eserdir.

¹²¹ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Usûlü'l-muâşerati'z-zevciyye* (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004), 5-6.

¹²² Ken'ân, *Usûlü'l-muâşerati'z-zevciyye*, 7.

¹²³ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-nihâye* (Lübnan: Müessesetü'l-Me'ârif, 1998).

3) *el-Meğâzi'n-nebeviyye*: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) katıldığı savaşlar hakkındadır.

4) *Târîhu'l-hilâfeti'r-râside*: Râşid halifeler dönemini konu edinmiştir.

5) *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye*: Emevî Devleti'nden bahsedilmiştir.

6) *Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye vemâ râfekahâ mine'l-memâlik*: Abbasî Devleti'nden ve ona yakın olan diğer devletlerden bahsedilmiştir.

7) *Vefeyâtü'l-a'yân ve'l-meşâhîr*: Hicrî 11 yılından 767 yılına kadar yaşamış olan asrın önde gelen meşhur kimselerin hayatlarından bahsedilmiştir.

8) *Eşrâtu's-sâ'at: el-Cennetü ve'n-Nâr*: Kıyamet alâmetleri, cennet ve cehennemin durumları anlatılmıştır.

2.2.5.2 Benû İsrâîl ve'l-Yehûd: Târîh ve Masîr

Müellif bu eserinde İsrâiloğulları ve Yahudilerin tarihten günümüze durumlarından bahsetmiştir. Halk arasında yaygın olarak bilinen her İsrâiloğlu'nun Yahudi, her Yahudi'nin de İsrâiloğlu olduğu şeklindeki bilginin yanlış ve hatalı olduğuna dikkat çekmiştir. İsrâiloğullarıyla Yahudi milletine mensup olanların farklı kimseler olduğunu, Filistin'de var olan devletin İsrâiloğulları'nın değil, Yahudi milletinin devleti olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Filistin davası uğruna verilen mücadelenin, İsrâiloğulları ile Arap milleti arasında kavmiyetçi bir çatışma değil, aksine haddini aşan Yahudi milletiyle saldırıya uğrayan Müslüman milleti arasında gerçekleşen dinî ve akidevî bir çatışma olduğunu vurgulamış ve Yahudi ırkının bu çatışmayı kıyamete kadar sürdürmek istediğini ifade etmiştir.¹²⁴

On dört başlıktan oluşan bu kitapta müellif, ilk olarak “Kutsal Filistin”i Unutmayın” başlığına yer vermiştir. Sonrasında sırasıyla; “Kudüs”, “İsrailoğulları ve Yahudiler”, “Siyonizm”, “Yahudi Devleti”, “İsrail Devleti”, “Kilisenin Yahudi Devleti Hakkındaki Tutumu”, “Yenilmez Yahudi Ordusu (İmajı)”, “Çok Kıymetli Yahudi Kanı”, “Göç Ettirme ve Yerleştirme (Politikası)”, “Düşmanla Uzlaşma”, “Büyük Soykırım”, “Araplara Çağrı” ve “Zafer Yolu” başlıklarıyla muhtelif konulara temas etmiştir. Kitap, 1991 yılında Lübnan'da bulunan Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından basılmış olup 159 sayfadan oluşmaktadır.

2.2.6 Düşünce Alanında Yazdığı Eserler

Müellif Muhammed Ken'ân, düşünce alanında “لنلا ننسى/Unutmayalım diye” başlığıyla seri hâlinde üç eser kaleme almıştır. Bu eserler, 1991 yılında Lübnan'daki

¹²⁴ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Benû İsrâîl ve'l-Yehûd: Târîh ve Masîr* (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 25-28.

Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından basılmıştır. Bu eserlerin de temel özellikleri ve muhteviyatına dair kısaca olsa da bilgi vermek uygun olacaktır.

2.2.6.1 Âfetü'n-Nisyân 'inde'l-Ümem

Muhammed Ken'ân, Beyrut'ta bulunan bir mescitte Cuma hutbesi için hazırlık yaptığı esnada *وَادْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ* âyetindeki¹²⁵ “وَادْكُرُوا” ifadesi dikkatini çeker. Nitekim bu ifadede “hatırlama ve unutmama” hususunda bir emir vardır. Derken *وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءَ* âyeti¹²⁶ gibi benzer âyetler zihninde canlanır. Buna mukabil *وَمَنْ لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ* âyeti¹²⁷ ve *أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا* âyeti¹²⁸ gibi unutmaya karşı uyarıcı, onun tehlike ve zararlarını açıklayan âyetleri de düşünür. Neticede hatırlamanın ne büyük bir fayda sağladığını, unutmanın ise ne kötü bir akıbet olduğunu derin bir idrakle adeta yeniden kavrar.¹²⁹

Ardından Müslümanların içinde bulunduğu korku, zayıflık ve ümitsizlik hâlini tefekkür eden müellif, ümmetin birliği ve İslâm halifelîği gibi mühim konulardan bahsedildiğinde birçok kimsenin bunları garipsemesini, hatta bazılarının inkâr etmesini onların, Müslümanların tek bir ümmet olduğu gerçeğini unutmuş olmalarına bağlar. Ayrıca geçmiş ümmetlerden unutmaya hastalığına yakalanmış olanların yok olup gittiğini, bu hastalığa karşı kendilerini korumuş olanların ise helak olmaktan kurtulup hayatta kaldıkları gerçeğinin unutulmaması gerektiğini düşünür. Bütün bu yaşananlardan hareketle Allah'ın hatırlamaya yönelik emrini ve unutmaya dair yasağını insanlara ihtar etmek amacıyla “لَنَلَا نَنسَى” başlıklı bir seri hazırlamayı düşünen müellif, ilk olarak “Milletlerdeki Unutkanlık Afeti” mânasına gelen bu eseri kaleme alır.¹³⁰

Altı fasıl ve 87 sayfadan müteşekkil bu eserin ilk olarak “Hatırla, Unutma” ve sonrasında sırasıyla; “Hatırlamak ve Unutmak”, “Hatırlatmak”, “Unutmak”, “Unutan Milletlerden” ve “İslâm Ümmetinin Gerçeği” başlıklı yazılara yer vermektedir.

¹²⁵ el-Enfâl 8/26.

¹²⁶ Âl-i İmrân 3/103.

¹²⁷ el-Haşr 59/19.

¹²⁸ Tâhâ 20/124.

¹²⁹ Muhammed Ahmed Ken'ân, *Âfetü'n-nisyân 'inde'l-ümem* (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991), 11.

¹³⁰ Ken'ân, *Âfetü'n-nisyân*, 12-13.

2.2.6.2 Ezmâtü's-Şebâb: Esbâb ve Hulûl

“لئلا ننسى” serisinin ikinci kitabı olarak kaleme aldığı, “Gençlik Krizleri: Sebepler ve Çözümler” başlığını taşıyan bu esere müellif, ilk başta *Meşâkilü's-şebâb* adını vermeyi düşünmüş ancak vazgeçmiştir. Çünkü “مشكلة” kelimesinin çoğulu olan “مشاكل” kelimesini bazı lügatçiler hatalı görmekte, doğrusunun “مشكلات” olduğunu söylemektedirler. Müellif de bunun üzerine birçok temel lügat kitaplarına müracaat etmiş ancak böyle bir kelimeye sadece Zebîdî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcü'l-'Arûs* adlı sözlüğünde rastlamıştır.¹³¹ Ayrıca “مشاكل” kelimesi usûl âlimlerinin de ifade ettiği üzere “karışık ve anlaşılmaz olmak” gibi mânalara gelmektedir. Hâlbuki müellifin kastettiği “değişme ve karşı çıkma” anlamıdır. İşte bu iki nedenden dolayı müellif, “مشاكل” kelimesinden vazgeçmiş ve bunun yerine bela, isyan ve sapmaları kapsayan, sıkıntı ve felaket mânasındaki “أزمات” kelimesini tercih etmiştir.¹³²

Müellif, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجَارَةُ* âyetindeki koruma emrinden yola çıkarak insanın önce kendisinden, sonra da ailesinden sorumlu olduğunu ifade eder. Ona göre ateşten korunma ancak sağlam bir inanç ve sâlih amellerle gerçekleşir. İnsanoğlunun hayatında bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi evreler vardır. Bunların en mühim ve hassas olanı mükellefiyetin başlangıcı olması itibarıyla gençlik evresidir. İşte bu nedenle müellif, istişare ve rehberlik doğrultusunda nasihat ve tecrübeleriyle genç kardeşlerini, maruz kalacakları tehlikeli ve sıkıntılı durumlara karşı uyarmak, bunların nedenlerini, kaynaklarını ve çözümlerini göstererek nasıl başa çıkacaklarını öğretmek amacıyla bu kitabı kaleme almıştır. Asıl maksadı, bunalım ve kriz eşiğinde olan gençlerin, Allah'a ibadet ve itaat yolunda ilerleyebilmesi ve nihayetinde hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesinde gölgelediği gençlerden olmalarını sağlamaktır.¹³³

Eser 135 sayfa olup on bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “İnsan Hayatının Evreleri” konusuna yer verilmiştir. Akabinde ise sırayla; “İnsan Kimdir?”, “Mükellefiyet ve Onu Etkileyen Faktörler”, “Gençlik”, “Gençlik

¹³¹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 29/276.

¹³² Muhammed Ahmed Ken'ân, *Ezmâtü's-şebâb: Esbâb ve hulûl* (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991), 13-15.

¹³³ Ken'ân, *Benû İsrâîl ve'l-Yehûd*, 5-11.

Krizleri”, “Genel Krizler”, “Özel Krizler”, “İlave”¹³⁴, “Sorumlu Kimdir?” ve “Çözüm Nedir?” başlıklarına yer verilmiştir.

2.2.6.3 Sebîlü’n-Nehza: Menhec ve Hedef

Müellif “لئلا ننسى” serisinin ilk iki kitabında milletlerin unutkanlık afeti ve gençlerin maruz kaldığı krizleri detaylı bir şekilde ele alarak ümmetin temel iki büyük sorununa dikkat çekmişti. Çözümün ne olması gerektiği sorusunu kendisine soran müellif, serinin üçüncü ve son kitabı olarak bu eseri, yaşanan sorunlara çözüm olabilmesi amacıyla kaleme almıştır. “Kalkınmanın Yolu: Yöntem ve Amaç” başlığını taşıyan bu kitabında, İslâm ümmetinin hayatın farklı alanlarında yeniden ayağa kalkışının nasıl olacağını kendine göre sağlam ve köklü temeller çerçevesinde ele almıştır. Bu köklü temeller sayesinde Müslüman, bu konu hakkında başka bir araştırma ve teftişe ihtiyaç duymayacak derecede olayı kavrayacak ve derhal harekete geçerek gözünü gerçek hedefe dikecektir. İşte o hedef, “Eğer ben sorumlu olduysam ve işlerin kontrolü de elime geçtiyse ümmeti bu kutlu yola doğru ayağa kaldırabilirim” düsturuyla hareket etmesidir.¹³⁵

164 sayfa ve üç fasıldan oluşan eserde ilk olarak “Kalkınmanın Yolu”, ardından da “Kalkınmanın Temeli” ve “Kalkınma Alanları” başlıklarına yer verilmiştir. Müellif, bu son başlıkta ifade ettiği kalkınma alanlarını dokuz bölüme ayırmıştır. Bunlar sırasıyla; akide, ibadet, siyasî, ekonomi, toplum, ilmî, basın, askerî ve hukukî alanlardır. Bu kalkınmanın gerçekleşeceği alanları zikrettikten sonra “Başarının Dayanakları” başlığına yer vermiş ve bu dayanakların cesaret ve açık yüreklilik, ilkelere bağlılık, sabır ve sebat yoluyla inşa edilebileceğini dile getirmiştir.¹³⁶

¹³⁴ Bu bölümde müellif, çocuklar, yaşlılar, kadınlar ve engellilerin krizlerine yer vermiştir.

¹³⁵ Muhammed Ahmed Ken’ân, *Sebîlü’n-nehza: Menhec ve Hedef* (Lübnan: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1991), 6-7.

¹³⁶ Ken’ân, *Sebîlü’n-nehza*, 156-158.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KURRATÜ'L-'AYNEYN 'ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİN TENKÎH TÜRÜ ESERLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Eserin Tahkik Yöntemi

'Allah'ın bu eseri yazan, neşreden ve okuyan için göz aydınlığı oluşturması' niyazıyla kitabına *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîrî'l-Celâleyn* adını veren¹³⁷ müellif, bu çalışmasında kimi zaman metin arasına kimi zaman da sayfa altına olmak üzere birtakım hâşiyeler eklemiştir. Metin arasına eklediği hâşiyeleri parantez içinde ([...]) vererek kendisine ait olduğunu göstermiş, böylece orijinal tefsir metnine herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Bu sayede okuyucuya hem müfessirlere hem de müellife ait olan ibareleri bir bütün olarak okuması durumunda orijinal metinde nasıl bir düzeltme yapıldığını ya da metne nasıl bir açıklık kazandırıldığını bizzat müşahede edebilme imkânı sağlamıştır. Metin arasına eklediği hâşiyelerin yanı sıra sayfa altına da ilgili konular bağlamında numara vermek suretiyle birtakım hâşiyeler dercetmiştir. Gerek metin arasına gerekse sayfa altına eklediği bu hâşiyelerinde şerh etme, düzeltme, uyarma, faydalı bilgiler aktarma gibi farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca metinde bizzat zikredilen yahut zikredilmeksizin kendisine işaret edilen hadis metinlerini tahrîc etmiş, konular bağlamında zikredilmeyen bazı rivayetleri de kaynaklarıyla birlikte zikretmiştir. İleride mevzu edileceği üzere bu hâşiyelerinde akâid, şer'î hükümler, esbâb-ı nüzûl vb. birçok farklı konuya değinmektedir. Bu konuların tamamına kitabın fihrist bölümünde yer verilmiş olması ise istifade kolaylığı sağlaması açısından önemlidir.

Müellif bu çalışmasında elinde bulunan birçok *Celâleyn* nüshası arasından nadir olan iki nüshayı esas almıştır. Bu nüshaları kendisine el-Mektebü'l-İslâmî adlı yayınevinin sahibi ve aynı zamanda dostu olan Züheyr eş-Şâvîş (öl. 2013) takdim etmiştir. Bunlara "المخطوطة الأولى" ve "المخطوطة الثانية" isimlerini vermiştir. Birinci nüsha 13×22 cm'lik bir hacme sahip olup Süyûtî'nin (öl. 911/1505) vefatından on bir sene sonra, hicrî 922 yılında yazılmıştır. İkinci nüsha ise 20×30 cm'lik bir hacme

¹³⁷ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 2.

sahip olup hicrî 1198 yılında yazılmıştır.¹³⁸ Müellif her iki nüshaya da mukaddimeden sonra resimler halinde örnekler vermiştir.¹³⁹

Müellif her iki nüshanın da birbiriyle uyuştuğunu gördüğünde “وفي” ya da “كما في المخطوطتين” ifadesini kullanmaktadır. Mukaddimesinde de belirtmesinden hareketle müellifin elinde bu iki mahtût nüshayla birlikte ihtiyaç anında başvurduğu nadir bulunan beş farklı matbu nüsha daha mevcuttur.¹⁴⁰

Müellifin tahkikte kullandığı usulün daha iyi anlaşılması ve kavranması için müellifin mahtût ve matbu nüshalarda farklı varyantlarla gelen nüsha farklılıklarını ele almasına dair bir örnek kabilinden şu metnin zikredilmesi yerinde olacaktır. Müellif, İbrahim’in (a.s.) Allah’ın ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istediği âyetin¹⁴¹ tefsirinde geçen “بما سأل”/Buna iman ettiğini bilmesine rağmen sorduğu üslup üzere cevap versin diye istekte bulundu” ibaresindeki¹⁴² “بما سأل” ifadesinin ikinci yazma nüshada bu şekilde, birinci nüshada ise zamir zikredilmeden “بما سأل” şeklinde, diğer bazı matbu nüshalarda ise “بما أجاب” formuyla zikredildiğini ifade etmiştir.¹⁴³

Ciddi bir çalışma ve gayret neticesinde temel iki mahtût nüsha başta olmak üzere diğer beş matbu nüshayı da esas alarak ortaya sahih ve sağlam bir nüsha çıkarmaya çalışan müellif, okuyucunun başka nüshalara bakmasına gerek bırakmayacak bir metin ortaya koyma amacını açıkça ifade etmektedir. Müellif gerek mahtût gerekse matbu olan bu kadim nüshalarla günümüzde tedavülde olan, Mushaf’la birlikte basılan *Celâleyn* nüshalarını karşılaştırdığında günümüz nüshalarında, değiştirme başta olmak üzere hazfetme ve ilave yapma gibi birçok hatanın varlığından bahsetmektedir. Buna örnek olarak Süyûtî’nin mukaddimesini dikkatlere sunmaktadır. Nitekim bu mukaddimenin, günümüz baskılarının birinde tamamı, diğer baskılarda ise bir bölümü hazfedilmiştir.¹⁴⁴ Müellif ise bu mukaddimeye kitabın baş kısmında yer vermiştir.¹⁴⁵

¹³⁸ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 10-11.

¹³⁹ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 17-22.

¹⁴⁰ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 10-11.

¹⁴¹ el-Bakara 2/260.

¹⁴² Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî Mahallî - Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Celâleyn* (İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013), 43.

¹⁴³ Muhammed Ahmed Ken’ân, *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 55.

¹⁴⁴ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 11.

¹⁴⁵ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 17, 20.

Müellifin bu çalışması aynı zamanda sûreler, cüzler ve konular olmak üzere üç farklı fihristi muhtevidir. Konularla ilgili fihrist bölümünde hâşiyelerde ele aldığı tüm konulara yer verilmiştir. Konuların çokluğundan dolayı hâşiyelerinde tefsir, fıkıh, hadis, lügat vb. birçok farklı kaynaktan istifade etme durumunda kalan müellif, fazla olması nedeniyle bu kaynaklar için belli bir indeks oluşturmadığını söylemektedir. İsrâ sûresinin bitiminde yer alan Süyûtî'nin hâtimesini mukaddime bölümüne taşımasını, yazacağı hâşiyelere yer açmak amacıyla değerlendirmek mümkündür.¹⁴⁶

Kitabın sonunda kısa bir hâtime bölümüne yer veren Muhammed Ken'ân, bu çalışmasını 20 Cemaziyelevvel 1402/16 Mart 1982 Salı günü tamamlamıştır. Kitabın ilk baskısı 1983 yılında el-Mektebü'l-İslâmî adlı yayınevi tarafından yapılmıştır.

3.2 Eserin Te'lif Gayesi

Müellifin ifade ettiğine göre *Tefsirü'l-Celâleyn*, metninin veciz ve anlaşılır olması açısından tefsir literatürü arasında hususi bir yere sahiptir. Bu hususiyet, ilgili eserin ancak belli bir seviyedeki ilim ehlinin detayına vakıf olabileceği muhtasar bilgi ve atıflarla mücehhez üst bir dile sahip olmasından kaynaklıdır. Nitekim gerek Celâleddîn el-Mahallî'nin (öl. 864/1459) yazdığı gerekse Celâleddîn es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) ikmâl ettiği kısımlar âyetlere ilişkin birçok ilmî meselenin detayına girmeden mevzubahis teferruata gönderme yapmakta ve bunu ehline hitap eden veciz bir dil ile gerçekleştirmektedir. Bu da kitabın ancak ilim ehli tarafından anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.¹⁴⁷

Tüm bu özelliklerine rağmen içerisinde isrâîlî bilgiler, kaynağı olmayan rivayetler, zayıf hadisler ve mevzû sözlerin de bulunduğunu dile getiren müellif, müfessirlerin açıklama yahut uyarı yoluyla bunlara dikkat çekmeksizin salt bir nakille yetindiklerini, aslı olmayan bu tür kıssa ve haberlerin varlığının tefsirin güzelliğine gölge düşürdüğünü ifade etmektedir. Ayrıca tefsirin Mushaf nüshasıyla birlikte basılması Kur'ân nüshasını temin etmek isteyenleri *Tefsirü'l-Celâleyn*'i almaya sevk etmiştir. Bu durum tefsirin insanlar arasında yaygınlaşmasını ve matbaaların tefsiri pek çok defa basmalarının adeta mücbir sebebi olmuştur. Ne var ki bu yoğun ilgi ve iştiyaka rağmen Muhammed Ken'ân'ın çalışmasında tespit ettiği

¹⁴⁶ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 4.

¹⁴⁷ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 1.

yanlırlara hiçbir şekilde dikkat çekilmemiş, dolayısıyla okuyucuya sahih olanı sakim olandan ayırt etme imkânı tanınmamıştır.¹⁴⁸

Bu anlatılanlardan yola çıkarak müellif, asrımızda yapılması zorunlu olmakla birlikte hemen herkes tarafından ihmal edilen bir gerçeğe dikkat çekmektedir ki bu da genelde İslâmî ilimler, özelde de tefsir ilminde yazılmış olan eserlerin yeterince tenkîh çalışmasına tabi tutulmamış olmasıdır. Ona göre tenkîh türü çalışmalar yapmak yeniden kitap yazmak kadar önemlidir. Yine müellife göre tenkîh türü çalışmaların gerekli ilgi ve alakayı görmesi için âlimlerin seferber olması bir zorunluluktur. Bu nedenle o, asırlardır tedavülde olan ve medreselerde başucu kitabı olarak okutulan *Celâleyn Tefsiri*'nin tenkîh/tehzîb çalışmasına tabi tutulmasını bir vecibe addetmiş, derin mütalaalar ve uzun okumalar neticesinde çalışmasına başlamıştır.¹⁴⁹

Muhammed Ken'ân bu çalışmasında müellifin ibarelerini eksiltmek, değiştirmek yahut düzeltmek şeklinde bilinen tehzîb yöntemiyle hareket etmemiştir. Zira bu durum müellife göre kitabı bozmak ve tahrif etmektir. Bu ise tehzîb değıl olsa olsa teşzîb (budamak) olur. Hâlbuki aslolanın kitabı okuyucunun seviyesine indirmek yerine okuyucuyu kitabın seviyesine çıkarmak olduğunu savunan müellif, i'râba yönelik bilgileri eksiltmek suretiyle *Celâleyn Tefsiri* üzerine yapılan bazı tehzîb çalışmalarını eleştirmektedir. Ona göre sahih ve faydalı bir tehzîb çalışması ibarelerdeki kapalılıkları gidermek ve onları şerh etmek suretiyle yapılmalıdır.¹⁵⁰

3.3 Eserin Teknik Özellikleri

Celâleyn Tefsiri üzerine tenkîh usûlüyle çalıştığı bu eserinde müellifin başta eserin teknik ve biçimsel yönü olmak üzere muhteviyata da görünür şekilde etki eden sistematik bir yaklaşım sergilediğı tespit edilebilir. Sayfa altındaki dipnot bölümlerinde yer verdiği hâşiyelere ihtiyaca binaen benzer yerlerde atıflarda bulunmuş ve bu atıfları yaparken belli başlı kavramlar kullanmıştır. Bazı yerlerde hacim yetersizliğinden dolayı açıklama ve eleştiri içeren notlarını hazfetmek mecburiyetinde kalmıştır. Bütün bunları yaparken Mushaf metniyle tefsir metninin aynı sayfada kalmasına özen göstermeye çalışmıştır. Nitekim ilerde de belirtileceğı üzere eserdeki sayfaların büyük çoğunluğunun başında Mushaf metnindeki ilk

¹⁴⁸ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 1.

¹⁴⁹ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 1-2.

¹⁵⁰ Ken'ân, "Mukaddime", 2018, 9.

kelimeyle tefsir metnindeki ilk kelime aynıdır. Bu aşamada eserin teknik özelliklerine dair kısaca ifade edilen bu sistematik yaklaşımın başlıklar altında detaylı bir şekilde ele alınması uygun olacaktır.

3.3.1 Hâşiyeler ve Konular Arası Atıf Yapılması

Müellif gerek metin arasına gerekse sayfanın altına eklemiş olduğu hâşiyelerin bazılarını birbirleriyle ilişkilendirecek şekilde atıflar yaparak konu bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Bir kelime yahut konu hakkında yazdığı hâşiyeye başka bir sayfada ihtiyaç duyulduğunda sayfa numarası ile birlikte gönderme yaparak gereksiz uzatmalara girmekten kaçınmıştır. Bu atıf ve göndermelere bazen metin içinde, bazen de sayfanın altındaki dipnot bölümünde yer vermiştir. *Celâleyn* müellifleri de benzer şekilde yapmış oldukları bazı izah ve açıklamalara sonraki kısımlarda zaman zaman atıflarda bulunmuşlardır. Muhammed Ken‘ân, müfessirlerin yaptıkları bu atıflardan bazılarını da tam göstererek açıklığa kavuşturmuştur.

Dolayısıyla bir karışıklığa mahal vermemek, uzatmalardan kaçınmak ve özgünlüğü sağlamak amacıyla bundan sonraki başlıklar altında sadece müellife ait olan atıflara yer verilecektir. Bu saikle bundan sonraki ilk üç başlık altında metin arasında yer verilen; dördüncü başlıkta ise sayfa altındaki ta‘likler arası yapılan ve sadece müellifimize ait olan atıflar değerlendirme konusu yapılacaktır.

3.3.1.1 Hâlî (Anlık) Atıflar

Kurratü’l-‘ayneyn okunurken okuyucunun dikkatini çeken metin içi atıf ifadelerinden biri “Hâşiyeyi oku” anlamındaki “اقرأ التعليق” şeklinde gelen tenbih ifadesidir. Müellifin dipnotta yer verdiği özel tespit ve bilgilerin hususiyetine dikkat çekmek, başka bir ifadeyle okuyucuyu özel olarak bu hâşiyeye türü bilgilerle buluşturabilmek adına bu ifadeyi kullandığını ifade etmek mümkündür.

Müellif tarafından okuyucunun dikkatine sunulması amaçlanan bu hâşiyeler incelendiğinde müellifin, müfessirlerin ibarelerinde farklı açılardan düzeltmelere gittiği görülmektedir. Bu çerçevede Muhammed Ken‘ân’ın dipnot bölümlerinde yer verdiği hâşiyelerden özellikle yirmi tanesinde okuyucu tarafından dikkate alınması yönünde uyarıda bulunduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla eser ve müellifi indinde hususiyet arz eden bu yirmi atıf sekiz başlık altında ele alınacak ve her bir başlık belli örnekler üzerinden mümkün olduğunca detaylandırılmaya çalışılacaktır.

3.3.1.1.1 Hatalı İsrâiliyat Bilgisi

Müellif, toplam dört yerde müfessirlerin aktarmış olduğu İsrâilî rivayetlerin yanlış olduğuna dikkat çekmiş ve sahih bilgileri aktarmaya çalışmıştır. Bunlar sırasıyla Hz. İsa'nın (a.s.) mucizelerinin anlatıldığı hadise,¹⁵¹ Hz. Yusuf (a.s.) ve Züleyha kıssası,¹⁵² Hz. Süleyman (a.s.) ve Sebe melikesi Belkıs arasında geçen olay¹⁵³ ve son olarak Hz. Dâvûd'un (a.s.) evli bir kadınla evlenmek istemesi üzerine melekler tarafından uyarıldığı hadisedir.¹⁵⁴

Tezin sınırlılığı gereği müellifin bu çerçevedeki bakış açısını ve yöntem anlayışını mümkün olduğunca modelleyebileceği öngörülen bir örneğin aktarılması yeterli olacaktır. Süyûtî, Hz. İsa'nın Allah'ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirmesinin ve ölüleri diriltmesinin zikredildiği âyette iman etme şartıyla Hz. İsa'nın bir günde elli bin hastayı iyileştirdiğine; Âzer isimli arkadaşını, yaşlı birinin çocuğunu, vergi tahsildarının kızını ve Hz. Nuh'un oğlu Sâm'ı dirilttiğine dair birtakım isrâilî bilgiler vermiştir.¹⁵⁵ Bunun üzerine müellif, Süyûtî'nin aktarımları özelinde bu bilgilerin sağlam bir kaynağa dayanmadığını, mucizeye dayalı konular olduğu için bu gibi yerlerde rey ile tefsirin uygun olmayacağını, dolayısıyla ilave ve eksiltme yapılmaksızın âyette geçen bilgilere iman etmenin vacip olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶

3.3.1.1.2 Aktarılan Hadisin Problemlili Olması

Müellif, zikredilen yirmi yerin sadece birinde Süyûtî tarafından aktarılan hadisin problemlili olduğunu söylemiş ve konuyla ilgili yazdığı hâşiyenin okunmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır. Bu duruma örnek Hz. Musa'nın Rabbiyle konuşmak istemesinden bahseden âyettir.¹⁵⁷ Söz konusu âyette müfessir, “*Rabbi dağa tecelli edince...*” ifadesinden sonra Hâkim'in (öl. 405/1014) tashîh ettiği bir hadisi kaynak olarak göstermiş ve hadiste geçen “yarım serçe parmağı miktarında bir nur ortaya çıktı” ifadesine yer vermiştir.¹⁵⁸ Müellif, hadisi rivayet eden râvilerden bazılarının sıhhat durumlarının eleştirildiğini ve haklarında ihtilaf bulunduğunu ileri sürerek hadisin kaynak olarak gösterilmesini uygun görmemiş ve

¹⁵¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 55; Âl-i İmrân 3/49.

¹⁵² Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 237; Yûsuf 12/24.

¹⁵³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 379; en-Neml 27/44.

¹⁵⁴ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 453; Sâd 38/22.

¹⁵⁵ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 55.

¹⁵⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 71. Diğer örnekler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 306-310, 499-501, 599-601.

¹⁵⁷ el-A'râf 7/143.

¹⁵⁸ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 166.

âyetin sahih tefsirinin “Musa’nın Rabbi -dağda hayat, idrak ve görme melekelerini yarattıktan sonra- dağa tecelli edince müminlerin ahirette Allah’ı görecekleri gibi dağ, Allah’ı görmüş ve O’nun azametinden dolayı yerle bir olmuştur. Hz. Musa da bu gördüğü şeyin dehşetinden ötürü baygınlık geçirmiştir.” şeklinde yapılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵⁹

3.3.1.1.3 Sebeb-i Nüzûl Rivayetinin Problemlili Olması

Müellif, bu yirmi yerden üç tanesinde müfessirlerin aktardığı sebeb-i nüzûl rivayetlerinin hatalı olduğunu söyleyerek sahih olan rivayetleri aktarmıştır. Bu rivayetlerin ilişkilendirildiği âyetler sırasıyla; Tevbe sûresinde Allah’ın kendisine lütuf ve ikramda bulunduğu takdirde infak edeceğini söyleyen ancak nimetleri elde edince sözünden cayan ve infak etmeye yanaşmayan münafık kişinin anlatıldığı âyet-i kerîme¹⁶⁰, Hac sûresindeki garânîk¹⁶¹ hadisesi¹⁶² ve Ahzâb sûresinde Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ile Hz. Zeynep’in evliliğinin konu edildiği âyet-i kerîmelerdir.¹⁶³

Zikredilen şu örnek, konunun izahına katkı sağlayacaktır. Süyûtî, وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَيْنَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ “Onların içinde öyleleri var ki, ‘Allah bize lütuf ve kereminden bahşederse biz de elbette hayır yolunda harcar ve iyi kimselerden oluruz’ diye Allah’a söz vermişlerdi.” âyetininin¹⁶⁴ Sa’lebe b. Hâtîb isimli sahâbe hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Rivayete göre Sa’lebe, Allah Rasûlü’nden (s.a.v.) zenginlik için dua etmesini istemiş, duası kabul edildiği takdirde malından infakta bulunacağını söylemiştir. Allah tarafından kendisine zenginlik verilince cemaatle namazı terk etmiş ve zekâtını vermeyerek sözünde durmamıştır. Hakkında âyet nâzil olunca zekâtını Rasûlullah’a (s.a.v.) getirmiş ancak o, “Allah senden zekât almamı yasakladı” diyerek zekâtını kabul etmemiştir. Allah Rasûlü’nün (s.a.v.) vefatından sonra ilk üç halife döneminde sırasıyla hepsine

¹⁵⁹ Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 214.

¹⁶⁰ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 198; et-Tevbe 9/75-77.

¹⁶¹ Garânîk hadisesi Necm sûresiyle (53/19-20) Hac sûresindeki (22/52-54) âyetlerle daha çok irtibatlandırılmaktadır. Ancak Mahallî, ilgili sebeb-i nüzûl rivayetine Hac sûresi bölümünde yer verdiği, müellif de itirazını bu noktada zikrettiği için çalışmamızda Hac sûresi olarak kayıt düşülmüştür. Mekke müşriklerine göre “beyaz kuğu” manasına gelen garânîk kelimesi; Lât, Menât ve Uzzâ üçlüsüne delalet eden çoğul bir kelimedir. Bazı rivayetlere göre şeytanın Kur’ân metnine dahil etmeye çalıştığı bir kelimedir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Garânîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/361-366.

¹⁶² Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 337; el-Hac 22/52-54.

¹⁶³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 422; el-Ahzâb 33/36.

¹⁶⁴ et-Tevbe 9/75.

takdim etmiş ancak hiçbirini kabul etmemiştir. Üçüncü halife Hz. Osman'ın hilafeti döneminde ise vefat etmiştir.¹⁶⁵

Rivayet edilen bu kıssanın bazı müfessirler tarafından Sa'lebe hakkında nâzil olduğu söylenmektedir. Ancak müfessir Kurtubî'ye (öl. 671/1273) göre Bedir Savaşı'na katılmış bir sahâbeye böyle bir hadisenin nispet edilmesi doğru değildir. Bilakis âyet Dahhâk b. Müzâhim'in (öl. 105/723) ifade ettiği gibi münafıklardan bir grup hakkında nâzil olmuştur.¹⁶⁶ Âyetin siyakından da anlaşılacağı üzere “وَمِنْهُمْ” ifadesindeki “هُمْ” zamirinin münafıklara döndüğüne ve diğer âyette geçen “فَأَعْقَبَهُمْ” ifadesindeki zamirin çoğul olduğuna bakılırsa âyetin bazı münafıklar hakkında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu hadise Sa'lebe başta olmak üzere hiçbir Müslümana nispet edilemez. Böylece Dahhâk'ın görüşünün tercihe şayan olduğu görülmektedir.¹⁶⁷

Görüldüğü üzere müellif, âyetle ilişkili olarak serdedilen ve pek çok kaynakta tekrar edilegelen sebep-i nüzûl bilgisini belli ölçüler eşliğinde kritiğe tabi tutmakta ve bir tercihe ulaşmaktadır. Bu tercihin genel duruma aykırılık içermesinin yanı sıra uygulanan kriterin metin tenkidine dayalı bir nitelik arz ediyor olması eser ve müellifin metodu açısından dikkat çekicidir.

3.3.1.1.4 Hatalı Addettiği Görüşler

Müellif beş yerde müfessirlerin yapmış oldukları tefsirlerin hatalı olduğunu iddia etmiş ve ilgili âyetlerin kendince doğru tefsirlerini aktarmaya çalışmıştır. Bir örnek üzerinden müellifin kendisine göre hatalı addettiği tefsir biçimini hangi kriterler açısından değerlendirdiğini, “doğru tefsir”in niteliklerini nasıl ve hangi ölçülere göre belirlediğini daha somut bir biçimde aktarmak mümkündür. Tevbe sûresinin 7. âyet-i kerîmesinde Mescid-i Harâm'da kendisiyle antlaşma yapılanlar hariç müşriklerin Allah ve Rasûlü'nün (s.a.v.) yanında geçerli bir ahde sahip olmadığı ifade edilmektedir. Süyûtî, istisna edilen kavmin Hudeybiye Günü kendileriyle antlaşma yapılan Kureyş olduğunu ve Kureyş'in Huzâalılara karşı Benî Bekir kabilesine arka çıkarak ihanet etmesi üzerine antlaşmanın feshedildiğini

¹⁶⁵ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 198.

¹⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 8/210.

¹⁶⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 254-256. Diğer örnekler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 441-442, 555.

söylemiştir.¹⁶⁸ Müellif, İbn Kesir'in de (öl. 774/1373) aynı görüşte olduğunu¹⁶⁹ söyleyerek doğru addettiği görüşe “والصحيح” ibaresiyle işaret etmiştir. Müellife göre âyette istisna edilen kavim Kureyş değil, Kureyş'in antlaşmalı olduğu Benî Bekir'den biri olan Benî Zamra'dır. Zira mevzubahis kabile, antlaşmaya sadık kalmış ve ahitlerini bozmamıştır. Bu nedenle “لِلْمُشْرِكِينَ/müşrikler için” ifadesiyle kastedilen Kureyş'in dışında tutulmuşlardır. Benî Bekir'den olan Benî'd-Di'l ise ahdini bozmuş ve konu bağlamında zikredilen savaşla ilgili âyetlerde kendilerine karşı müsamahalı davranılmaması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁷⁰

Bunun dışında müellifin hatalı saydığı konular sırasıyla şunlardır. Allah'ın kullarını hesaba çekmede seri olduğunun (سَرِيعُ الْحِسَابِ) ifade edildiği sekiz âyetten dördünde¹⁷¹ müfessirlerin Allah'ın bütün kullarını “dünya günlerinden yarım günlük bir sürede hesaba çekeceğini” söylemeleri;¹⁷² İblis'in secde etmeyişiinden (إِلَّا إِبْلِيسَ) bahsedilen yedi âyetten beşinde¹⁷³ İblis'in “cinlerin babası” olduğunu söylemeleri;¹⁷⁴ Allah'ın yerleri ve gökleri altı günde yaratmasından (فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ) bahsedilen yedi âyetten dördünde¹⁷⁵ zikredilen altı günü “evveli pazar, âhiri Cuma” şeklinde tayin etmeleri,¹⁷⁶ aynı zamanda فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ âyetinde¹⁷⁷ Mahallî'nin “çarşamba ve perşembe günlerini” zikretmesidir.¹⁷⁸ Son olarak Yahudilerden Benî Nadîr'in sürgününün anlatıldığı âyetten¹⁷⁹ geçen لَأَوَّلِ الْحَشْرِ ifadesinde Mahallî'nin (öl. 864/1459) ilk sürgünün Şam'a doğru olduğunu söylemesidir.¹⁸⁰ Hâlbuki müfessirlerin ittifakıyla ilk sürgün Medine'den sürülmeleridir.¹⁸¹

3.3.1.1.5 Görüş Farklılıkları

Müellif, dört yerde müfessirler tarafından yapılan âyet tefsirlerine farklı görüşleri eklemiş ve böylelikle ilgili âyetlerdeki yorum farklılıklarına dikkat çekerek müfessirlerin görüşlerine katılmadığına üstü kapalı bir şekilde işaretle

¹⁶⁸ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 187.

¹⁶⁹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 4/114.

¹⁷⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 241. Diğer örnekler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 337-339, 388-389, 630-633, 729.

¹⁷¹ el-Bakara 2/202; Âli İmrân 3/199; İbrâhîm 14/51; el-Mü'min 40/17.

¹⁷² Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 30, 75, 260, 468.

¹⁷³ el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/31; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116; Sâd 38/74.

¹⁷⁴ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 150, 262, 298, 319, 456.

¹⁷⁵ Hûd 11/7; Secde 32/4; Kâf 50/38; el-Hadîd 57/4.

¹⁷⁶ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 221, 414, 519, 537.

¹⁷⁷ Fussilet 41/10.

¹⁷⁸ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 476.

¹⁷⁹ el-Haşr 59/2.

¹⁸⁰ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 544.

¹⁸¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 729.

bulunmuştur. Buna bir örnek vermek gerekirse Süyûtî, اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ âyetinden¹⁸² sonra helal ve haram bildiren başka bir âyetin inmediğini beyan etmiştir.¹⁸³ Bu görüş bazı müfessirlere aittir. Hâlbuki Sahîhayn ve diğer hadis kaynaklarında rivayet edildiğine göre faiz,¹⁸⁴ borç¹⁸⁵ ve kelâle¹⁸⁶ âyetleri bu âyetten sonra nâzil olmuştur. Bu âyetin son âyet olduğunu ifade eden rivayetlerle bu âyetten sonra bazı hükümlerin nâzil olduğunu bildiren rivayetler arasında çelişki olduğu söylene de müellif, İbn Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) "Allah'ın mümin kullarının müşriklerden bağımsız bir şekilde mukaddes beldede hac yapmalarını sağlayarak dinini kemâle erdirmesi"¹⁸⁷ şeklindeki yorumuyla bu çelişkiyi giderdiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸

Bunun dışında müellif, üç konuyla ilgili farklı görüşlere de değinmiştir. Bunlardan birincisi Allah'ın kendilerine kusursuz bir evlat verdiği takdirde şükredeceklerini söyleyen ancak duaları kabul edilince Allah'a ortak koşan eşlerin anlatıldığı âyette¹⁸⁹ geçen "شُرَكَاءَ" ifadesinde müfessirlerin ihtilafa düşmesidir.¹⁹⁰ İkincisi müşriklerin barışa yanaştıkları takdirde müminlerin de barıştan yana olmalarının emredildiği âyetin¹⁹¹ mensûh oluşunda ittifak edilmesine rağmen nâsih olan âyetin hangisi olduğu hususunda ihtilafın olmasıdır.¹⁹² Son olarak Yûsuf sûresinin 52 ve 53. âyetlerinde¹⁹³ ifadesini bulan sözlerin Hz. Yusuf'a (a.s.) yahut Züleyha'ya nispet edilmesi hususundaki ihtilafın varlığıdır.¹⁹⁴

3.3.1.1.6 Kıraat Hatası

Müellif bir yerde müfessir Mahallî tarafından yapılan kıraat hatasına dikkat çekmiş ve okuyucuya hâşiyeyi okuması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Mahallî, اَللّٰهُ خَيْرٌ اَمَّا يُشْرِكُوْنَ âyetindeki¹⁹⁵ hemze ve lafzatullahtan oluşan "اللّٰهُ" kelimesinde dört

¹⁸² el-Mâide 5/3.

¹⁸³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 106.

¹⁸⁴ el-Bakara 2/275.

¹⁸⁵ el-Bakara 2/282.

¹⁸⁶ en-Nisâ 4/176.

¹⁸⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 3/17-18.

¹⁸⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 135.

¹⁸⁹ el-A'râf 7/190-191.

¹⁹⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 224-225.

¹⁹¹ el-Enfâl 8/61.

¹⁹² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 236-237.

¹⁹³ ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَبِي لَمْ أَخْنُهِ بِالْغَيْبِ وَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْخَائِبِينَ ﴿٥٢﴾ وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَزَمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥٣﴾

¹⁹⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 311.

¹⁹⁵ en-Neml 27/59.

olduğu, diğer bir deyişle müellifin, zikrettiği birçok rivayet arasından özellikle bu rivayetin okuyucu tarafından nazara alınmasına yönelik talebinin hikmeti açık değildir. Bununla birlikte ilgili rivayetin muhtevası itibariyle diğerlerinden farklılık arz etmesinin ve kabirde sual, kabir azabı gibi ahiret ahvalini içeren hususları nazara veren bir hadis olmasının bu tercihte etkili olabileceği düşünülebilir.

3.3.1.2 İleriye Yönelik Atıflar

Müellifin yer yer ileriye yönelik yer yer de geride geçen bir konuya ilişkin atıflar yaptığı, bu atıfların tenkîh usulü ile ilgisi bağlamında konumuz açısından önem arz ettiği ifade edilmelidir. Dolayısıyla müellifin tenkîh anlayışı çerçevesinde hususi önem arz eden bu atıfları, mümkün olduğunca müstakil başlık ve örnekleriyle ele alınmaya çalışılacaktır. Ne var ki “ileriye ve geriye yönelik atıflar” şeklinde yapılacak bir tasvir ve tasnîf çerçevesinde bazı alt başlıkların tekrarı kaçınılmaz görünmektedir.

Müellif, toplam yirmi iki yerde sonraki kısımlara yönelik atıflarda bulunarak âyetler ve konular arası bağlantılar kurmaya çalışmıştır. Atıflar esnasında farklı kavramlar kullanmış ve atıf yaptığı bu yerlere okuyucuyu yönlendirirken bazen açık bazen de kapalı bir ifade tarzını benimsemiştir. İleriye yönelik yapmış olduğu bu atıflara “سيأتي” ibaresiyle dikkat çekmiştir. Yöntem açısından öne çıkan bazı farklılıklara göre bunları beş başlık altında toplamak mümkündür.

3.3.1.2.1 Mutlak Bırakılanlar

Müellif, ileriye yönelik yapmış olduğu atıfların üçünde açık bir referans göstermemiştir. Bunların ikisinde “كما سيأتي” birinde ise “كما سيأتي بيانه” sözüyle yetinmiştir. Araştırma neticesinde müellifin açık referans belirtmeden yapmış olduğu bu atıflarla anlatılan konunun devamına işaret ettiği görülmektedir. Başka bir sure ya da âyete gönderme yapmadığı için mutlak bir ifade tarzını tercih etmektedir.

Konunun anlaşılması kabilinden şu örneğin zikriyle iktifa edilecektir. Yûşa‘ (a.s.)’ın cuma günü mukaddes beldeyi fethetmek amacıyla yapmış olduğu cihat esnasında güneşin bir saat geç battığının anlatıldığı yerde²⁰³ müellif, “كما سيأتي” ifadesini kullanmış ve sayfanın devamında hadiseyle alakalı zikrettiği hadise işaret etmiştir.²⁰⁴

²⁰³ Mahallî - Suyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 111.

²⁰⁴ Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 141. Diğer iki örnek için bk. Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 158, 280.

3.3.1.2.2 Sayfa Olarak Belirtilenler

İleriye yönelik yapılan atıflarda müellifin en çok kullandığı atıf şekli budur. Toplam on yerde sayfa sayısı vermek suretiyle atıfta bulunmuştur. Bu atıfları yaparken konular arası bağlantılar kurmaya çalışmış ve konuyla ilgili zikretmiş olduğu açıklayıcı hâşiyelere hususen dikkat çekmiştir. Bu atıflardan bazıları bizzat kendi hâşiyelerine; bazıları ise müfessirlerin ibarelerine dönmektedir.²⁰⁵ Bunları “كما سيأتي ص... / سيأتي نصه ص... / سيأتي بيانها ص...” ifadeleriyle belirtmiştir. Hepsinde istikbâl mânası taşıyan fiiller kullanırken bir tanesinde mâzî mânasında olan “كما انظر إلى ص...” ifadesini;²⁰⁶ diğesinde ise emir manası taşıyan “ارجع إلى ص...” ifadesini²⁰⁷ kullanmıştır.

Klasik tefsir kitapları incelendiğinde mâzî ve emir mânasında olan bu tür sîgaların genellikle geriye yönelik atıflarda kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle müellifin bu iki yerde geriye yönelik atıf izlenimi veren sîgaları kullanması alışlagelmiş metottan farklıdır. Ancak kitabı belli bir tertibe göre yazmadığı düşünüldüğünde kullandığı bu kavramlarda herhangi bir sorun olmadığı söylenebilir. Söz konusu ihtimaller bir yana geriye yönelik atıf izlenimi veren bu iki sîga yerine ileriye yönelik atıf olduğu aşikâr olan “كما سنبين ص...” ve “انظر إلى ص...” ifadelerinin kullanılması kanaatimizce daha münasip görülmektedir.

3.3.1.2.3 Âyet Olarak Belirtilenler

Müellif, sadece bir yerde ileriye yönelik yapmış olduğu atıfta âyet numarası vermekle yetinmiştir. Tebük Savaşı'na katılmayanların durumlarının Allah'ın emrine bırakıldığından bahsedilen âyette²⁰⁸ Süyûtî, savaşa katılmayan sahâbe isimlerini zikretmiş ve belli bir süre sonra tevbelerin kabul edildiğine dair âyetin nâzil olduğunu söylemiştir.²⁰⁹ Müellif de bu âyete “كما سيأتي في الآية ١١٨” sözüyle atıfta bulunarak mevzubahis yerin Tevbe sûresinin 118. âyeti olduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Sadece âyet numarasını vermekle yetinmesi mevzubahis atfın Tevbe sûresinde yapılmış olmasıyla ilişkilendirilebilir. Sûre farklılığı olmadığı için isim vermek yerine sadece âyet numarasıyla iktifa etmiştir.

²⁰⁵ Örnekler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 10, 11, 12, 45, 135, 148, 179, 212, 414, 429.

²⁰⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 135.

²⁰⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 179.

²⁰⁸ et-Tevbe 9/106.

²⁰⁹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 202.

²¹⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 260.

3.3.1.2.4 Sure Olarak Belirtilenler

Müellif, bu atıflarında müfessirlerin ibarelerine yahut kendi hâşiyelerine değil bizzat sûrelere atıfta bulunmuştur. Anlatılan konunun zikredildiği başka bir sûreye “على ما سيأتي في سورة... / كما في سورة... / كما سيأتي في سورة...” sözleriyle işaret etmiştir. Bu tür atıflar toplam beş yerde geçmektedir. Meselâ İsrâiloğullarının Hz. Davud’un diliyle lanetlendiğinin zikredildiği âyette²¹¹ müellif, bunların cumartesi günü balık yasağını çiğneyen kimseler olduğunu belirtmiş ve “على ما سيأتي في سورة...” diyerek A’râf sûresine²¹² atıfta bulunmuştur.²¹³

3.3.1.2.5 Sure ve Sayfa Olarak Belirtilenler

Son olarak müellif beş yerde de hem sûre ismi hem de sayfa numarası vermek suretiyle atıflarda bulunmuştur. Bu atıflarında hem âyetler arası irtibat kurmuş hem de konuyla ilgili yazdığı açıklayıcı bilgilere işaret etmiştir. Bunlardan iki tanesini aynı yere bağlamıştır.²¹⁴ Atıf esnasında “سيأتي بيانه في سورة... ص... / كما...” ifadelerine başvurmuştur. Meselâ kendisiyle evliliğin haram olduğu kadınların anlatıldığı âyette²¹⁵ geçen “*Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleriyle*” ifadesinde Süyûtî, evlatlık olanları istisna etmiştir.²¹⁶ Müellif de bunun üzerine “وسياتي بيان حكم التبنّي في سورة الأحزاب ص ٥٤٩” ifadesine yer vererek evlatlıkla ilgili hükmün 549. sayfada Ahzâb sûresinde anlatılacağını bildirmiş böylece hem sûre ismini hem de sayfa numarasını açıkça belirterek okuyucuya âyetler arasındaki bağlantıyı göstermiştir.²¹⁷

3.3.1.3 Geriye Yönelik Atıflar

İleriye yönelik atıflarda bulunan müellif, aynı zamanda geriye yönelik de toplam on yedi farklı atıf yapmıştır. Genellikle “تقدّم” ifadesiyle işaret ettiği bu atıfları yine üslup farklılıkları açısından beş başlık altında toplamak mümkündür.

3.3.1.3.1 Mutlak Bırakılanlar

Toplam dört yerde net bir referans belirtmeden geriye yönelik atıfta bulunan müellif, bu atıflara “كما تقدّم” sözüyle işaret etmiştir. Bu atıflar incelendiğinde söz

²¹¹ el-Mâide 5/78.

²¹² el-A’râf 7/163.

²¹³ Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 153. Diğer örnekler için bk. Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 213, 294, 488, 773.

²¹⁴ Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 361, 613.

²¹⁵ en-Nisâ 4/23.

²¹⁶ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 80.

²¹⁷ Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 103. Diğer örnekler için bk. Ken’ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 215, 351, 361, 613.

konusu sayfadaki üst satırlara işaret ettiğinden ötürü net bir referans belirtme ihtiyacı hissetmediği anlaşılmaktadır.²¹⁸

3.3.1.3.2 Sayfa Olarak Belirtilenler

Geriye yönelik yapılanlar arasında müellifin en çok kullandığı atıf şekli budur. Tam olarak beş yerde sayfa numarası vermek suretiyle atıf yapmıştır. Bu atıfları yaparken “المبينة ص... / تقدّم شرحها ص... / كما سبق بيانه ص... / كما تقدّم ص...” ifadelerini kullanmıştır.²¹⁹

3.3.1.3.3 Sure Olarak Belirtilenler

Müellif, sadece bir yerde sûre ismi vermek suretiyle atıf yapmıştır. Sihirbazların belli bir günün ilân edilmiş vaktinde bir araya getirildiğinin bahsedildiği âyette²²⁰ Mahallî, mevzubahis edilen zaman diliminin ziynet gününün kuşluk vakti olduğunu söylemiş²²¹, müellif de bu ifadenin Tâhâ sûresinde²²² geçtiğine işaret etmek amacıyla “كما تقدّم في سورة طه” ifadesini kullanmıştır.²²³ Burada âyetin âyetle tefsirine de bir işaret söz konusudur.

3.3.1.3.4 Sure ve Âyet Olarak Belirtilenler

Sûre ve âyet numarasının beraber zikredilerek yapıldığı atıf da sadece bir yerde geçmektedir. Kendisine verilen nimetleri kendi ilmi sayesinde elde ettiğini söyleyenlerin bahsedildiği âyette²²⁴ Mahallî, bu kişinin Kârûn olduğunu söylemiş,²²⁵ müellif de benzer bir âyetin Kasas sûresinde de²²⁶ geçtiğine işaret etmek amacıyla “كما تقدّم في سورة القصص الآية ٧٨” ifadesini kullanmıştır.²²⁷

3.3.1.3.5 Sure ve Sayfa Olarak Belirtilenler

Sûre ve sayfa numarasının beraber zikredildiği atıf da dört yerde geçmektedir. Müellif bu yerlerde “وقد تقدّم بيان ذلك في سورة... ص... / كما تقدّم في سورة... ص...” ifadelerini kullanmıştır. Bunların birinde sayfa altında kalan kendi yazdığı hâşiyeye, diğerlerinde ise âyet ve tefsirlere atıfta bulunmuştur.²²⁸

3.3.1.4 Ta‘likler Arası Atıflar

Müellif, metin arasında yapmış olduğu atıfların yanında sayfa altında bulunan bazı ta‘liklerinde de “ارجع إلى تعليقنا حول... ص... / ارجع إلى تعليقنا ص... / ارجع...”

²¹⁸ Örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 51, 229, 240, 628.

²¹⁹ Örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 120, 155, 410, 476, 751.

²²⁰ eş-Şuarâ 26/38.

²²¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 367.

²²² Tâhâ 20/59.

²²³ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 482.

²²⁴ ez-Zümer 39/49.

²²⁵ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 463.

²²⁶ el-Kasas 28/78.

²²⁷ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 613.

²²⁸ Örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 540, 700, 771, 794.

”إلى ص... / بَيِّنَا ذَلِكَ فِي تَعْلِيْقِنَا ص... / سَيَأْتِي تَعْلِيْقٌ مَهْمٌ حَوْلَ... ص... / أَشْرْنَا إِلَيْهِ ص... / كَمَا تَقَدَّمَ ص...” gibi belli ifadeleri kullanarak atıflarda bulunmuştur. Bu atıflarının büyük çoğunluğunda hem bahsedilen konunun adını hem de müracaat edilecek hâşiyenin sayfa numarasını vererek net bir gönderme yapmıştır. Bazılarında ise sadece sayfa numarası vermekle yetinmiştir. Ayrıca bu atıflarının büyük çoğunluğu kendi hâşiyelerine olmakla birlikte nadiren de olsa müfessirlerin ibarelerine atıflar yaptığı da gözlemlenmektedir.²²⁹ İlgili konuyu kapsamlı ve detaylı bir şekilde ele aldığı hâşiyelerine başka bir yerde ihtiyaç duyulduğunda konu bütünlüğü sağlamak amacıyla okuyucuyu bu hâşiyelere yönlendirmiş, böylece okuma esnasında konuya dair bütüncül bir bakış açısı ortaya koymuştur.

3.3.2 Bazı Hâşiyelerin Kitaptan Çıkarılması

Kitabın teknik açıdan öne çıkan özelliklerden bir diğeri müellifin sayfaların çizgi altında kalan ta’lik bölümlerinde yeterince boşluk kalmadığı için birtakım açıklama ve bilgilendirme içeren hâşiyelerini istediği gibi şerh etme imkânı bulamaması, bu nedenle de kitaptan çıkarmak mecburiyetinde kalmasıdır. Meselâ “İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar” âyetinde²³⁰ Süyûtî (öl. 911/1505) “her iki durumda da oruç kendisini bitkin düşürür ve orucunu bozarsa...” kaydını eklemiştir.²³¹ Müellif, bu kayıt üzerine “*Bitkin düşürme sadece hastalık halinde oruç tutmamanın cevâz şartıdır. Yolcu için bitkin düşürsün ya da düşürmesin her hâlükârda oruç tutmama serbestliği söz konusudur. Ancak Şâfiî mezhebine göre bitkin düşürmediği sürece oruç tutmak daha faziletlidir.*” şeklinde bir açıklamada bulunmuş ancak bu ifadesini kitabın ilgili yerinde zikretme imkânı bulamamıştır. Müellif tarafından eserde zikretme imkânı bulunamayan bir hususun örneklendirme yoluyla anlatılmasından da anlaşılacağı üzere bu hususu müellif, kitabın mukaddimesinde dile getirmiş ve sayfa altında bulunan dipnot bölümlerindeki alan darlığından dolayı bazı konu ve meseleleri istediği gibi şerh etme imkânı bulamadığını, bu nedenle de birtakım mühim ilaveleri yazmış olmasına rağmen kitaptan çıkarmak durumunda kaldığını ifade etmiştir.²³²

3.3.3 Bazı Sayfalarda Hâşiye Bulunmaması

Müellif, metin arasına yahut sayfa altına olmak üzere bazı sayfalara hiçbir hâşiye eklememiştir. Eserde müellifin metin arası herhangi bir açıklamaya yer

²²⁹ Örnek için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 88.

²³⁰ el-Bakara 2/184.

²³¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, 27.

²³² Ken‘ân, “Mukaddime”, 2018, 10.

vermediği toplamda sekiz sahife mevcuttur.²³³ Keza sayfa altında herhangi bir ta‘lîk bulunmayanlar ise toplamda altmış üç sayfa olarak tespit edilmiştir.²³⁴ Tenkîh türü bir çalışmada her sayfa ya da her bölümde ilave yapma zorunluluğunun olmadığı aksine ihtiyaç hissedildiğinde bir tenkîh/tehzîb ameliyesinin serdedilmesi gereği kanaatimizce müselleme bir özelliktir. Müellifin de bu ilkeye uygun hareket ederek her yerde değil de sadece yeri geldiğinde kalemını konuşturmuş olduğu hususu ilgili çalışma türünün temel özelliklerine uyum açısından dikkat çekilmesi gereken bir durum olarak tespit edilmelidir.

3.3.4 İlgili Sayfadaki Hâşiyenin Diğer Sayfaya Aktarılması

Müellifin sayfa altında zikretmiş olduğu hâşiyelerin bazıları satır fazlalığından dolayı diğer sayfa ya da sayfalara kaymıştır. Müellifin bazen oldukça mufassal hâşiyelere yer verdiği hatta bu hâşiyelerin zaman zaman konunun yer aldığı sayfanın dışında birkaç sayfa altına daha taşıdığı vakidir ki bu durum tenkîh türü bir eserdeki izah çerçevesinin ihtiyaca mebnî bazen oldukça vüsatlı bir keyfiyet arz edebileceğini göstermesi açısından calîb-i dikkat bir husus olarak zikredilebilir. Müellif bazı âyetlerin tefsiri esnasında bu mufassal hâşiyelere yeniden ihtiyaç duyduğunda atıf ve göndermeler yaparak konuları bunlar ışığında birbirine bağlamaya çalışmıştır. Tespit edildiği üzere numaralandırıldığı sayfayla birlikte diğer sayfa ya da sayfalara taşınan bu hâşiyeler toplam 199 adettir.²³⁵ Hatta bunlardan iki tanesi²³⁶ dipnot bölümündeki altı sayfalık yeri dolduracak uzunluktadır.

3.3.5 Metin Puntosunun Küçültülmesi

Müfessirler tarafından yapılan tefsir metinlerini sayfaya sığdırabilmek amacıyla müellif, iki yerde metin puntolarında küçültme yapıldığını ifade etmiştir.²³⁷ Bunlardan birisi “*Hangisiyle yakarsanız olur, çünkü bütün güzel isimler*

²³³ Bahsi geçen sayfalar için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 58, 114, 122-123, 169, 181, 314, 774.

²³⁴ Söz konusu sayfalar için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 6-8, 21, 29, 32, 34-35, 38, 45, 49, 64, 69, 78, 98, 99, 101, 141, 156-159, 166, 215, 239, 240, 251, 260, 312, 336, 358, 379, 383, 385, 390-391, 403, 410, 421, 428, 437, 458, 463-464, 483, 503, 564, 570, 572, 627, 663, 685, 701, 703, 705-708, 756, 786-787, 798, 808.

²³⁵ Bu sayfalar için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 10, 12, 17, 22, 24, 26, 30, 36, 40-41, 43, 51, 53, 57, 59, 61, 67, 72-75, 79, 81, 86-87, 91, 93-94, 103, 107, 109, 120, 124, 126, 130, 136-137, 143, 145, 151, 154, 161, 170, 177, 184, 187, 192, 198, 201, 203, 205-207, 217, 222, 224-225, 228-232, 234, 236-237, 245-247, 254, 261, 264, 270, 276, 278-280, 284, 290, 300-301, 306, 314, 328, 332, 334, 337, 341, 352, 354, 360, 364, 368, 376-377, 381, 387, 388, 394-395, 398, 401, 404, 408, 413, 415, 417, 423, 430, 432, 439, 441, 446, 460, 468, 470, 476, 484, 493, 499, 508, 510-511, 514-515, 518, 527, 529, 535, 537, 539, 542, 546, 549, 554, 556, 558-559, 561, 565, 576, 579, 581-583, 593, 596, 599, 601-602, 607, 609-610, 612, 616, 630, 633, 639, 644, 650, 656, 658, 668, 670, 673-675, 678, 683, 686, 688, 693, 698, 709, 719, 721, 724, 734, 737, 740, 742, 744-745, 749, 752, 754, 758-759, 766, 770, 775, 777, 788, 791, 801, 805, 812, 818, 820, 826.

²³⁶ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 145, 770.

²³⁷ Ken‘ân, “Mukaddime”, 2018, 12.

O'na mahsustur” âyetinde²³⁸ Süyûtî tarafından aktarılan esmâ-i hüsnâ'nın zikredildiği hadis metnidir.²³⁹ Diğerisi ise “*Ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik*” âyetinin²⁴⁰ devamında Mahallî tarafından aktarılan Musa (a.s.) ve Hızır (a.s.)'ın anlatıldığı hadis metnidir.²⁴¹ Müellifin kendi yazacağı hâşiyelere yer açmak amacıyla böyle bir yöntemle başvurmadığı, aksine müfessirin ibarelerini Mushaf metniyle aynı sayfada tutabilmek adına bu teknik farklılıklara sığındığı öngörülebilir. Nitekim her iki yerde de sayfanın alt kısmında kalan hâşîye bölümüne ta'lik eklemek bir kenara sayfanın altında ekleme yapılacak herhangi bir boşluk bulunmamaktadır.

3.3.6 Tefsir Metninin Sayfanın Altına Alınması

Müellif bir yerde yine aynı amaçla yani Mushaf metniyle tefsir metnini aynı sayfada tutabilmek için tefsir metnini sayfa altındaki hâşîye bölümüne kaydırmıştır.²⁴² İsrâ sûresinde Süyûtî tarafından aktarılan İsrâ hadisine²⁴³ sayfanın altında yer vermiştir. Bunu yaparken hâşîye olduğu algısı oluşmasını diye “Sayfanın altındaki İsrâ ve Mi'râc hadisini oku!” uyarısında bulunmuş ve hadisi aktarmadan önce “Süyûtî bu sözünden -ki bu metinde kalan son cümledir- sonra şöyle demiştir” ibaresini ekleyerek hâşîye bölümünde yer alan ibarenin kendisine ait olmayıp müfessirin sözünün devamı olduğunu vurgulamıştır.²⁴⁴

3.3.7 Mushaf ile Tefsir Metninin Sayfa Başlarındaki Uyumu

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabın öne çıkan teknik özelliklerinden sonuncusu müellifin, her sayfanın başında Mushaf metniyle tefsir metninin aynı âyetin kelimesiyle başlamasına özen göstermiş olmasıdır. Ancak bazı yerlerde alan darlığından dolayı bunu sağlayamamıştır.²⁴⁵ Konu özelinde yapılan sayım neticesinde bu uyumun sağlanamadığı toplamda yetmiş sayfa olduğu görülmüştür.²⁴⁶

²³⁸ el-İsrâ 17/110.

²³⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 379.

²⁴⁰ el-Kehf 18/65.

²⁴¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 390.

²⁴² Ken'ân, “Mukaddime”, 2018, 12.

²⁴³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), “Kitâbü'l-İmân”, 162.

²⁴⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 364.

²⁴⁵ Ken'ân, “Mukaddime”, 2018, 11.

²⁴⁶ Sayfalar için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 21, 28, 33-35, 40, 43, 50, 53, 56, 58, 61, 70, 73, 79, 80, 87-88, 90, 100, 102, 117, 148-149, 152, 157, 160, 183, 239, 261, 279, 310, 319, 356, 363, 380, 382, 391, 404, 409, 433, 449, 457, 459, 461, 472, 474, 489, 496, 500, 506, 541, 566, 575, 597, 601-603, 655, 704, 707, 718, 759, 761, 773, 777, 795, 809, 823, 826.

isimli kişilere teşekkürü bir borç bilmiş²⁵¹ ve kitabın sonunda Mushaf'ın özellikleriyle ilgili birtakım bilgilerin verildiği bölümün ardından bu iki kişinin biyografilerini kısaca aktarmıştır.²⁵²

Bu Mushafla ilgili öne çıkan bazı özellikler şunlardır:

- Yazımında Âsım kıraatinin Hafs rivayeti esas alınmıştır.
- Harfleri resm-i Mushaf'a göre imlâ edilmiştir.
- Âyet sayılarındaki ihtilaflarda Kûfe kurrâsının tercihleri esas alınmıştır.
- Secde âyetlerinin olduğu yerler dört mezhebe göre yazılan fıkıh kitaplarından alınmıştır.

- Sûre açıklamalarının yer aldığı bölümlerde sûre ismi, Mekkî-Medenî oluşu ve âyet sayısının zikredilmesiyle yetinilmiştir. Bazı âyetlerin sûrenin genelinden istisna edilerek Mekkî yahut Medenî olması gibi durumlarda, bu istisnalara yer verilmeyip yaygın duruma göre hareket edilmiştir.

- Harfleri harekeleme ve birtakım sembollerle belirtme hususlarında belli başlı yöntemler takip edilmiştir. Meselâ; “قَالُوا” terkiibindeki gibi zâid olan illet harflerinin üzerine yuvarlak bir sıfır sembolü koyulmuş, böylece o harfin zâid olup vasl ve vakf hâllerinde okunmayacağı belirtilmiştir. Yine “أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا” âyetindeki gibi birinci harfin ikincisine tam bir idğâm ile katıldığı durumlarda birinci harfin sükûn işareti kaldırılıp ikinci harfin üzerine şedde işareti konulmuştur.

3.3.11 Bilimsel Veriler Merkeze Alınarak Yapılan Tefsir Eğilimine Yaklaşımı

Müellif bu çalışmasında “bilimsel verilerle âyetlerin delâletleri arasındaki uyumu araştıran ve açıklamaya çalışan tefsir” olarak tanımlanan²⁵³ ilmî tefsire pek yer vermemiştir. Bazı müfessirlerin yaptığı gibi her âyeti değil, sadece belli âyetleri ilmî tefsir ışığında değerlendirmeye çalışmıştır. Bütüncül bir ret yaklaşımı sergilemeden belli âyetleri ilmî tefsir ışığında açıklamasının nedeni Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de insanlara ve cinlere meydan okuduğu üzere Kur'ân'ın; ihtiva ettiği hükümlerinde, nazmında, beyanında ve yaratılan tüm varlıklarda mucizevî bir kimliğe sahip olmasıdır. Ayrıca Allah'ın kâinatta var ettiği nice hikmetler vardır ki bunlar belli bir asırda ortaya çıkmaz. Her birinin anlaşıldığı ya da anlaşılabileceği

²⁵¹ Ken'ân, “Mukaddime”, 2018, 11.

²⁵² Mushaf ile ilgili bilgiler ve mevzu bahis kişilerin biyografileri için bk. Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 829-832.

²⁵³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 230.

muayyen zamanlar vardır. Sözelimi günümüzde anlamı bilinen birçok âyet geçmiş zamanlarda tam manasıyla anlaşılmadığı gibi bugün bizim anlayamadığımız birçok âyetteki hikmetler de belki gelecek zamanlarda anlaşılabilecektir. Meselâ; bir zamanlar güneşin hareket etmeyen bir cisim olduğu ileri sürülürken sonralarda bu tez çürütülmüş ve güneşin hareket eden bir varlık olduğu savunulmuştur. Nitekim bu olguya Kur'ân-ı Kerîm, “Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider” âyetiyle²⁵⁴ dikkat çekmektedir.²⁵⁵

Netice itibariyle Kur'ân'dan iktibâs edilen nazari meselelerin hepsi kat'î değildir. Dolayısıyla bugün savunulan bilimsel bir görüş yarın reddedilmeye müsaittir. Ne yazık ki fennî bilimlerin verilerini merkeze alarak Kur'ân tefsirine kalkışanlar, modern bilimin güneşin hareket eden bir cisim olduğu tezini ileri sürmeden önce Allah'ın güneşin hareketi hakkındaki âyetini ilmî açıdan sahih kabul etmemişler ve doğru yoldan sapmışlardır. İlmî verilerin merkeze alınarak hareket edilmesi sonucunda meydana gelecek bu sıkıntılardan dolayı müellif, kozmolojiye dair âyetlerin tamamını anlamlandırmaya kalkışmamış, bu âyetler arasından menkul rivayetler ve Arap lügatiyle uyumlu olan bilimsel veriler sayesinde anlaşılması mümkün olanları tefsir etmekle yetinmiştir. Kat'î olmayan meselelerle ilgili âyetlere ilişkin bilimsel verilerden hareketle yapılan tefsir yaklaşımlarını ise pek hoş karşılamamıştır.²⁵⁶

Müellif, “İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?” âyetinin²⁵⁷ bazı fennî ilimlerin verilerinden hareketle izah edilebilecek âyetlerden olduğunu ifade ettikten sonra onu destekleyici rivayetlere yer vermiş ve şöyle demiştir: “Nitekim bu âyet suyun, yeryüzündeki canlıların yaratılmasında bir öz olduğunu ve göklerle yerin ayrılmadan önce bir bütün olduğunu açıkça ifade etmektedir ki, bu durumu ilgili bilim adamları, Kur'ân'ın nüzûlünden asırlar sonra keşfetmiştir.”²⁵⁸

Menkul rivayetlerle desteklenmiş olan ilmî âyetlerin tefsir edilmesini benimseyen müellif, bunun dışındaki âyetlerin tefsirine girişmeyi uygun görmemiştir. Meselâ “Hayır hayır! Yemin ederim o şafağa, geceye ve onun topladığı şeylere ve dolunay şeklini aldığı zaman aya ki, siz halden hale

²⁵⁴ Yâsîn 36/38.

²⁵⁵ Ken'ân, “Mukaddime”, 2018, 15.

²⁵⁶ Ken'ân, “Mukaddime”, 2018, 14-15.

²⁵⁷ el-Enbiyâ 21/30.

²⁵⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 423-424.

geçeceksiniz.” âyetlerini²⁵⁹ bazı kimseler, “insanoğlunun aya ve diğer yıldızlara ulaşacağı” şeklinde yorumlamış ancak müellif, bize itibarla kat’î bir açıklıkta olmaması ve onu destekleyen menkul rivayetlerin bulunmaması nedeniyle bu tür âyetlerin açık ve sağlam bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak ilmî veriler ortaya çıkana kadar şimdilik tefsir edilmemesini isabetli görmektedir.²⁶⁰

Son olarak müellif, bilimsel verilere gönderme yapan âyetler karşısında takınılması gereken üç temel tavra dikkat çekmektedir.²⁶¹

a) Bu tür âyetlere herhangi bir şüpheyi yer bırakmayacak derecede mutlak bir şekilde iman etmek gerekir. Şöyle ki; mânası bizim açımızdan açık olsun ya da olmasın Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan her husus hak olup ona aykırı olanlar da batıldır.

b) Mânası açık olan Kur’ân âyetleriyle görünüş itibariyle uyuşmayan modern bilime aldanmamak gerekir. Zira bu durum hakikat olmayıp bir vehimden (yanılsama) ibarettir.

c) Bilimin, kat’î olmayan bir anlayışla âyet ya da hadis üzerine temellendirdiği hususları hemen reddetmemek gerekir. Ayrıca kesin inanç şu olmalı ki modern bilimin ortaya koyduğu hususların sahih olduğuna dair delil Kur’ân olup aksi durum söz konusu olamaz. Yani Kur’ân’ın doğruluğu modern bilime göre ölçülemez.

3.3.12 Tenkîh Amaçlı Açıklamaların İhtiva Ettiği Konular

Müellif Muhammed Ken’ân’ın gerek metnin içindeki parantez aralarında gerekse sayfa altındaki dipnot bölümlerinde zikrettiği bilgiler birçok farklı konuyu ihtiva etmektedir. Âyetlerin bağlamlarından ve müfessirlerin açıklamalarından yola çıkarak yeri geldiğinde esbâb-ı nüzûl, fıkıh, akâid, kıraat vecihleri, tefsir yorumları, i’râb açıklamaları, lügat bilgileri vb. konulara temas edilmektedir. Yine bazı yerlerde ilgili kişilerin biyografilerine, Peygamberlerin hayatlarına, geçmişte yaşamış olan kavimlere de değinilmektedir. Ayrıca hurûf-i mukatta’a bilgisine, bazı sûrelerin fazilet ve özelliklerine, sahih olmayan isrâilî rivayetlere temas edilmekten geri durulmamıştır. Bütün bunların yanında okuyucuyu aydınlatacak ve konuya açıklık kazandıracak bazı tavsiye ve nasihatlerde bulunmak da ihmal edilmemiştir.

²⁵⁹ el-İnşikâk 84/16-19.

²⁶⁰ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 15.

²⁶¹ Ken’ân, “Mukaddime”, 2018, 16.

Daha önce de ifade edildiği üzere bu konuların tamamına kitabın sonundaki fihrist bölümünde yer verilmiştir.²⁶²

3.3.13 İstifade Edilen Kaynaklar ve Yapılan Atıflar

Muhammed Ken‘ân, bu çalışmasında birçok farklı kaynaktan istifade etmiş ve konular bağlamında ehil kişilerin görüşlerine atıflarda bulunmuştur. Kaynakları gösterirken bazen eser adını müellifiyle birlikte zikretmiş, bazen eserin malum olunuşuna binaen müellifini zikretmeden sadece adına yer vermiş, bazen de eser adını zikretmeksizin sadece müellifin ifadesine yer vermiştir. Yaptığı atıflarda ise ilgili kişinin adını belirterek ifade ettiği görüşü zikretmiştir. Kitabın sonunda bu kaynaklarla ilgili bir indekse yer vermediği için bu muhtelif eser ve atıfların alanlarına göre sınıflandırılarak belirtilmesinin bu noktada faydalı olacağı düşünüldüğünden onlardan bahsedilecektir.

3.3.13.1 Lügat

Müellif, lügat alanında yazılan kitaplardan Halîl b. Ahmed’in (öl. 175/791) *Kitâbü’l- ‘Ayn*’ından,²⁶³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî’nin (öl. 400/1009’dan önce) *es-Sihâh* adıyla bilinen *Tâcü’l-luga ve sıhâhu’l- ‘Arabiyye*’sinden,²⁶⁴ Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî’nin (öl. 666/1268’dan sonra) *es-Sihâh*’ının özeti konumundaki *Muhtâru’s-Sihâh*’ından²⁶⁵ ve Fîrûzâbâdî’nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü’l-muhîr*’inden²⁶⁶ yararlanmıştır.

3.3.13.2 Arap Dili Grameri

Müellif, Arap dilinde yazılmış olan eserlerden İbn Mâlik et-Tâî’nin (öl. 672/1274) *el-Elfiyye*’sinden,²⁶⁷ İbn Hişâm en-Nahvî’nin (öl. 761/1360) *Muğni’l-lebîb*’inden,²⁶⁸ Üşmûnî’nin (öl. 918/1513) *Şerhu’l-Üşmûnî* ismiyle bilinen *Menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*’inden²⁶⁹ istifade etmiştir.

Müellif aynı zamanda Arap dilinin önde gelen isimlerinden Halîl b. Ahmed (öl. 175/791),²⁷⁰ Sîbeveyhi (öl. 180/796),²⁷¹ Ferrâ (öl. 207/822),²⁷² Ebü’l-Hasen el-

²⁶² Konuların zikredildiği fihrist bölümü için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 836-841.

²⁶³ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 234.

²⁶⁴ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 435.

²⁶⁵ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 512.

²⁶⁶ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 209.

²⁶⁷ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 449.

²⁶⁸ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 412.

²⁶⁹ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 566.

²⁷⁰ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 287.

²⁷¹ Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 287.

²⁷² Ken‘ân, *Kurratü’l- ‘ayneyn*, 287.

Ahfeş (öl. 215/830 [?])²⁷³ ve Müberred'in (öl. 286/900)²⁷⁴ görüşlerine atıflarda bulunmuştur. Yine Arap dili âlimlerinden Ebû Bekir b. el-Enbârî (öl. 328/940),²⁷⁵ Ebû Mansûr el-Ezherî (öl. 370/980)²⁷⁶ ve Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin (öl. 616/1219)²⁷⁷ görüşlerine de yer vermektedir. Ayrıca Câhiliye döneminde yaşamış, muallaka sahibi Lebîd b. Rebîa'nın (öl. 40 veya 41/660 veya 661)²⁷⁸ beyitlerinden istişhâd amacıyla faydalanmıştır. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şairi olarak bilinen Hassân b. Sâbit'in (öl. 60/680 [?])²⁷⁹ şiirine de yer vermiştir.

3.3.13.3 Kıraat

Müellif, kıraat alanında İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) *Tayyibetü'n-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l- 'aşr*²⁸⁰ ve *Takrîbü'n-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l- 'aşr*²⁸¹ eserlerinden yararlanmıştır. Konuyla ilgili görüş beyan eden âlimler arasından ise bir kıraat âlimi ve tâbiî olan Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (öl. 73/692 [?]),²⁸² on kıraat imamından biri ve aynı zamanda tâbiî olan Ebû Ca'fer (öl. 130/747-48)²⁸³ ve onun iki meşhur râvisinden biri olan Îsâ b. Verdân'ın (öl. 160/777 [?])²⁸⁴ kıraat vecihleriyle ilgili görüşünü aktarmaktadır.

3.3.13.4 Tefsir

Tefsir alanında müellifin istifade ettiği ve kendilerinden alıntı yaptığı eserler kronolojik sıraya göre şu şekildedir: Süddî'nin (öl. 127/745) *Tefsîrû's-Süddî el-Kebîr*'i,²⁸⁵ Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (öl. 146/763) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı,²⁸⁶ Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) *et-Tefsîrû'l-kebir*'i,²⁸⁷ Yahyâ b. Sellâm'ın (öl. 200/815) *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*'ı,²⁸⁸ Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı,²⁸⁹ Zeccâc'ın (öl. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı,²⁹⁰ İbn Ebû Hâtim'in (öl. 327/938) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l- 'azîm*'i,²⁹¹ Cessâs'ın (öl. 370/980)

²⁷³ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 491.

²⁷⁴ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 621.

²⁷⁵ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 741.

²⁷⁶ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 332.

²⁷⁷ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 208.

²⁷⁸ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 715.

²⁷⁹ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 244.

²⁸⁰ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 763.

²⁸¹ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 811.

²⁸² Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 579.

²⁸³ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 416.

²⁸⁴ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 416.

²⁸⁵ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 66, 135, 186.

²⁸⁶ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 315.

²⁸⁷ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 563.

²⁸⁸ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 761.

²⁸⁹ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 14, 23, 81, 89, 103.

²⁹⁰ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 264.

²⁹¹ Ken'ân, *Kurratü'l- 'ayneyn*, 14, 130, 243.

Ahkâmü'l-Kur'an'ı,²⁹² Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*'ı,²⁹³ Begavî'nin (öl. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*'i,²⁹⁴ Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı,²⁹⁵ İbn Atıyye el-Endelûsî'nin (öl. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz*'i,²⁹⁶ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (öl. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı,²⁹⁷ Şîi âlimi Tabersî'nin (öl. 548/1154) *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*'ı,²⁹⁸ Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı,²⁹⁹ Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ı,³⁰⁰ Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*'i,³⁰¹ Nesevî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*'i,³⁰² İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*'i,³⁰³ Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr*³⁰⁴ ve *el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl*'i,³⁰⁵ Sâvî'nin (öl. 1241/1825) *Hâşiyetü's-Sâvî 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'idir.³⁰⁶ Muhammed Ken'ân bu eserlerin birçoğunu müellif adlarıyla birlikte referans verirken bazılarını ise zikretmeyip sadece müellifinin adına yer vermiştir.

Sebeb-i nüzûl hakkında yazılan eserlerden Vâhidî'nin (öl. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl*'ü³⁰⁷ ile Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*'ü;³⁰⁸ Kur'an ilimleri alanında da Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (öl. 338/950) *Kitâbü'n-nâsih ve'l-mensûh*'u³⁰⁹ ile Hibetullâh b. Selâme'nin (öl. 410/1019) *en-Nâsih ve'l-mensûh*³¹⁰ adlı eserlerinden yararlanmıştır.

Müellif, bu kaynakların yanı sıra tefsir ilminde öne çıkan bazı sahâbe ve tâbiînin âyetlerin tefsirine dair belirtmiş oldukları görüşlerine atıflarda bulunmuştur. Bunların en başında Mekke tefsir ekolünün kurucusu Sultânü'l-müfessirîn Abdullah b. Abbâs (öl. 68/687-88)³¹¹ gelmektedir. Talebeleri olan

²⁹² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 229.

²⁹³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 287.

²⁹⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 205.

²⁹⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 308.

²⁹⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 439.

²⁹⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 180.

²⁹⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 460.

²⁹⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 26, 81, 216.

³⁰⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 26, 53, 91, 116, 177.

³⁰¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 59.

³⁰² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 214.

³⁰³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 26, 76, 185, 202, 224.

³⁰⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 131.

³⁰⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 232.

³⁰⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 444.

³⁰⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 259.

³⁰⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 749.

³⁰⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 236.

³¹⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 77.

³¹¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 200, 229.

Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721),³¹² İkrime (öl. 105/723),³¹³ Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?])³¹⁴ ve Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732) da³¹⁵ görüşlerine yer verilen tâbiînlerdendir. Görüşlerine yer verilen bir diğer önemli isim ise Kûfe tefsir ve fıkıh ekollerinin kurucusu olan Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53)³¹⁶ ile talebelerinden Hasan-ı Basrî (öl. 110/728)³¹⁷ ve Katâde b. Diâme'dir (öl. 117/735).³¹⁸ Ayrıca sahâbe arasından Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634),³¹⁹ Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12)³²⁰ ve Câbir b. Abdullah (öl. 78/697);³²¹ tâbiîn arasından Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723),³²² Zeyd b. Eslem (öl. 136/754),³²³ İbn Cüreyc (öl. 150/767);³²⁴ tebeu't-tâbiînden ise Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778),³²⁵ Kisâî (öl. 189/805)³²⁶ ve Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/814)³²⁷ görüşlerine atıflar yapılmıştır. Ayrıca Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Ref'u't-teassüf 'an ihveti Yûsuf* adlı risalesi de³²⁸ kitapta zikredilen kaynaklardandır. Müellifin Lût kavminin yapmış olduğu çirkin işten bahsedilen âyette³²⁹ Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân'ın (öl. 86/705) “Allah’a yemin olsun ki eğer bu iş Kur’ân’da zikredilmiş olmasaydı bunun yapıldığını hiç düşünmezdim” sözünü nakletmesi de³³⁰ dikkat çekici bir durum olarak zikredilebilir. Müellif ayrıca bir yerde *er-Ravzû'l-ünûf* adlı eseriyle tanınan Süheylî'nin (öl. 581/1185) tefsire dair görüşüne yer vermiştir.³³¹

3.3.13.5 Hadis

Müellifin rivayette bulunduğu ve referans gösterdiği hadis kaynakları ise kronolojik sıraya göre şu şekildedir: İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'sı*,³³² Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (öl. 211/826-27) *el-Musannef'i*,³³³ İbn Ebû Şeybe'nin

³¹² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 91, 103, 237.

³¹³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 91, 711.

³¹⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 145, 205.

³¹⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 186.

³¹⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 772.

³¹⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 145, 205, 224.

³¹⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 14, 128.

³¹⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 406.

³²⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 678.

³²¹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 678.

³²² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 255.

³²³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 823.

³²⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 14.

³²⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 202.

³²⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 354.

³²⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 736.

³²⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 26.

³²⁹ el-A'râf 7/80-81.

³³⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 206.

³³¹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 391.

³³² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 102.

³³³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 120, 144, 200.

(öl. 235/849) *el-Musannefî*,³³⁴ Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*'i,³³⁵ Abd b. Humeyd'in (öl. 249/863-64) *el-Müsnedü'l-kebîr*'i,³³⁶ Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'i,³³⁷ Müslim'in (öl. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh*'i,³³⁸ İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen*'i,³³⁹ Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) *es-Sünen*'i,³⁴⁰ Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh*'i,³⁴¹ Bezzâr'ın (öl. 292/905) *el-Müsned*'i,³⁴² Nesâî'nin (öl. 303/915) *es-Sünen*'i,³⁴³ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (öl. 307/919) *el-Müsned*'i,³⁴⁴ İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *es-Sahîh*'i,³⁴⁵ İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh*'i,³⁴⁶ Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr*'i,³⁴⁷ Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *es-Sünen*'i,³⁴⁸ Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 405/1014) *el-Müstedrek*'i,³⁴⁹ Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı,³⁵⁰ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Mevzû'ât*³⁵¹ ve *et-Tahkîk fî ehâdisi't-Ta'lik*'i,³⁵² Nevevî'nin (öl. 676/1277) *Riyâzü's-sâlihîn*'i,³⁵³ Nûreddin el-Heysemî'nin (öl. 807/1405) *Mecmau'z-zevâid*'i,³⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Bulûğu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*'ıdır.³⁵⁵

Hadis şerhleri arasından Nevevî'nin (öl. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*'i,³⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si³⁵⁷ ve Münâvî'nin (öl. 1031/1622) *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*'inden³⁵⁸ istifade edilmiştir.

³³⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 104.

³³⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 19, 104, 120, 125, 134, 144, 171, 193.

³³⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 408.

³³⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 2, 37, 61, 93, 111, 128, 137, 148, 155, 191.

³³⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 30, 59, 84, 111, 130, 148, 170, 210, 219, 225.

³³⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 57, 84, 114, 163, 170, 193, 205, 226.

³⁴⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 37, 48, 72, 107, 118, 125, 161, 205.

³⁴¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 24, 48, 58, 77, 105, 118, 125, 144.

³⁴² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 250.

³⁴³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 24, 37, 77, 105, 120, 134, 155, 170

³⁴⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 302.

³⁴⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 267.

³⁴⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 53, 88, 193.

³⁴⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 19, 40, 81, 103, 162, 182.

³⁴⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 48.

³⁴⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 2, 40, 84, 107, 113, 144, 187, 224.

³⁵⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 40, 77, 88, 113, 134, 146, 163, 196.

³⁵¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 242.

³⁵² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 743.

³⁵³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 262.

³⁵⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 765.

³⁵⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 48.

³⁵⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 187.

³⁵⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 559.

³⁵⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 282.

Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) zühd ile ilgili hadisleri bir araya getirdiği *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'i,³⁵⁹ Buhârî'nin ricâl alanında kaleme aldığı *et-Târîhu'l-kebîr*'i,³⁶⁰ Mâlikî âlimi İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (öl. 386/996) *el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-meğâzî ve't-târîh*'i,³⁶¹ Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) garîbü'l-hadîs alanında kaleme aldığı *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'i,³⁶² Ebû Muhammed el-Münzirî'nin (öl. 656/1258) dinin emir ve yasaklarına dair hadisleri temel hadis kaynaklarından derleyerek bir araya getirdiği *et-Tergîb ve't-terhîb*'i,³⁶³ Zeylaî'nin (öl. 762/1360) Hanefî fıkıh kitaplarından *el-Hidâye*'deki hadisleri değerlendirdiği *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*'si³⁶⁴ ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Keşşâf*'taki hadisleri tahrîc ettiği *el-Kâfi's-şâf fi tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf*'ı da³⁶⁵ müellifin yararlandığı diğer hadis kitapları arasında zikredilebilir.

Müellif ayrıca hadis âlimlerinden Amr b. Meymûn (öl. 74/693 [?]),³⁶⁶ Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708 [?]),³⁶⁷ Şa'bî (öl. 104/722),³⁶⁸ Zührî (öl. 124/742),³⁶⁹ İshâk b. Râhûye (öl. 238/853),³⁷⁰ İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî (öl. 318/930 [?]),³⁷¹ Âcurrî (öl. 360/970),³⁷² İbnü's-Sünnî (öl. 364/975),³⁷³ Ebü's-Şeyh (öl. 369/979),³⁷⁴ İbn Merdûye (öl. 410/1020)³⁷⁵ ve Ebû Mansûr ed-Deylemî'nin (öl. 558/1163)³⁷⁶ rivayetlerine yer vermiştir. Yine hadisçilerden Rebî' b. Ziyâd b. Enes (öl. 53/673),³⁷⁷ Şimr b. Atıyye el-Esedî (öl. 120/738),³⁷⁸ Nuaym b. Hammâd (öl. 228/843)³⁷⁹ ve Zeynüddîn el-İrâkî'nin (öl. 806/1404)³⁸⁰ konuyla ilgili zikredilen

³⁵⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 183.

³⁶⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 132.

³⁶¹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 202.

³⁶² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 111.

³⁶³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 702.

³⁶⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 121.

³⁶⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 255.

³⁶⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 242.

³⁶⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 243.

³⁶⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 678.

³⁶⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 205.

³⁷⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 202.

³⁷¹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 611.

³⁷² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 153.

³⁷³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 313.

³⁷⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 228.

³⁷⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 246.

³⁷⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 214.

³⁷⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 514.

³⁷⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 739.

³⁷⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 203.

³⁸⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 282.

hadislere dair görüşlerine atıflarda bulunmuştur. Bu meyanda Benî İsrâîl'e dair rivayetleriyle bilinen Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652-53 [?])³⁸¹ ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732)'in³⁸² rivayetlerini de nakletmiş olması dikkat çekicidir.

3.3.13.6 Fıkıh

Müellif, fıkıh eserleri arasında Mâlikî fakihî İbn Abdülber en-Nemerî'nin (öl. 463/1071) *el-Kâfî fî fîrû 'i 'l-Mâlikiyye*'si,³⁸³ Hanbelî fakihî Haccâvî'nin (öl. 968/1560) *el-İknâ ' li-tâlibi 'l-intifâ '* adlı eseri³⁸⁴ ve Şâfiî fakihî İbn Hacer el-Heytemî'nin (öl. 974/1567) *ez-Zevâcir 'an iktirâfi 'l-kebâ 'ir*³⁸⁵ ve *Keffü 'r-re 'â ' 'an muharremâti 'l-lehv ve 's-semâ*³⁸⁶ adlı eserlerinden nakillerde bulunmuştur.

Ayrıca fikhî görüşlerine yer verilen imamlar ve fakihler şunlardır: Dört büyük mezhep imamı Ebû Hanîfe (öl. 150/767),³⁸⁷ Mâlik b. Enes (öl. 179/795),³⁸⁸ Şâfiî (öl. 204/820)³⁸⁹ ve Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855);³⁹⁰ Ebû Hanîfe'nin öğrencileri olan Ebû Yûsuf (öl. 182/798)³⁹¹ ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805);³⁹² Medine'nin meşhur tâbiîn fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713),³⁹³ tâbiîn devrinden fakih Atâ b. Yesâr (öl. 103/721),³⁹⁴ Evzâiyye mezhebinin kurucusu Evzâî (öl. 157/774),³⁹⁵ tebeu't-tâbiîn fakihlerinden Leys b. Sa'd (öl. 175/791)³⁹⁶ ve Abdullah b. Mübârek'tir (öl. 181/797).³⁹⁷ Bunun yanı sıra Şâfiî fakihlerinden Ebû't-Tayyib İbn Seleme el-Bağdâdî (öl. 308/921),³⁹⁸ Mâverdî (öl. 450/1058),³⁹⁹ Gazzâlî (öl. 505/1111)⁴⁰⁰ ve İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın (öl. 660/1262)⁴⁰¹ görüşlerine de yer verilmiştir.

³⁸¹ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 691.

³⁸² Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 761.

³⁸³ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 737.

³⁸⁴ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 361.

³⁸⁵ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 229.

³⁸⁶ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 232.

³⁸⁷ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 151, 152, 205.

³⁸⁸ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 202, 205.

³⁸⁹ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 151, 202, 205.

³⁹⁰ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 202, 205, 213.

³⁹¹ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 205.

³⁹² Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 229.

³⁹³ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 205.

³⁹⁴ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 747.

³⁹⁵ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 202.

³⁹⁶ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 202.

³⁹⁷ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 455.

³⁹⁸ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 144.

³⁹⁹ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 569.

⁴⁰⁰ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 536.

⁴⁰¹ Ken'ân, *Kurratü 'l- 'ayneyn*, 232.

3.3.13.7 Akâid

Akâid alanında Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *Delâilü'n-nübüvve*'si,⁴⁰² Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *el-Esmâ ve's-sıfât*⁴⁰³ ve *Delâilü'n-nübüvve*'si⁴⁰⁴ ve Ebû İshak el-Lekânî'nin (öl. 1041/1631) *Cevheretü't-tevhîd*'inden⁴⁰⁵ yararlanılmıştır. Ayrıca Eş'ari kelamcılarında Ebû Bekr İbnü'l-Fûrek'in (öl. 406/1015)⁴⁰⁶ kelâm konusuna dair görüşüne yer verilmiştir.

3.3.13.8 Tasavvuf

Tasavvuf alanında sadece Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eseri⁴⁰⁷ istifade edilen kaynaklar arasında göze çarpmaktadır.

3.3.13.9 Ahlâk

Zeynüddin b. el-Verdî'nin (öl. 749/1349) *Lâmiyye*'si⁴⁰⁸ ile Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Şuabü'l-îmân*'ı⁴⁰⁹ müellifin ahlâk alanında istifade ettiği eserlerdendir. *Şuabü'l-îmân*'ın aynı zamanda ilmihal konularına temas eden bir fıkıh kitabı olduğu da göz ardı edilmemelidir.

3.3.13.10 Siyer ve Megâzî

Müellifin çalışmasında siyer ve megâzî alanında kaleme alınan bazı eserlere başvurulduğu görülmektedir. Bu eserler İbn İshak'ın (öl. 151/768) *Kitâbü'l-megâzî*'si,⁴¹⁰ Vâkidî'nin (öl. 207/823) *Kitâbü'l-megâzî*'si,⁴¹¹ İbn Hişâm'ın (öl. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si⁴¹² ve İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sıdır.⁴¹³ Yine Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) *eş-Şifâ* adlı eseri de⁴¹⁴ siyer alanında değerlendirilmesi mümkün olan ve müellifin çalışmasında zaman zaman başvurduğu eserlerden sayılabilir. Müellif aynı zamanda *eş-Şifâ*'nın şerhi olan Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (öl. 1069/1659) yazdığı *Nesîmü'r-riyâz fi şerhi Şifâ'i'l-Kâdî İyâz*⁴¹⁵ adlı eserden de yararlanmıştır.

⁴⁰² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 551.

⁴⁰³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 222.

⁴⁰⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 259.

⁴⁰⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 619.

⁴⁰⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 418.

⁴⁰⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 259.

⁴⁰⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 608.

⁴⁰⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 255.

⁴¹⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 23, 92, 235.

⁴¹¹ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 92, 115, 228.

⁴¹² Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 392.

⁴¹³ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 533.

⁴¹⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 26.

⁴¹⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-ayneyn*, 308.

3.3.13.11 Dinler Tarihi

Dinler tarihi alanında ismi geçen tek kaynak Şehristânî'nin (öl. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*⁴¹⁶ adlı eseridir.

3.3.13.12 Tarih

Müellif, tarih alanında İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*'i⁴¹⁷ ile İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sinden⁴¹⁸ yararlanmıştır.

3.3.13.13 Coğrafya

Coğrafya alanında müellif, Yâkût el-Hamevî'nin yer adlarına dair kaleme aldığı (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı,⁴¹⁹ ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nin⁴²⁰ (öl. 682/1283) coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış olan *Acâibü'l-mahlûkât*'ından⁴²¹ istifade etmiştir.

3.3.13.14 Botanik

Müellifin bitkibilim alanına dair istifade ettiği tek kaynak Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (öl. 282/895) *Kitâbü'n-Nebât*⁴²² adlı ansiklopedisidir.

3.3.13.15 Biyografi

Biyografi alanında yazılan İbn Abdilberr en-Nemerî'nin (öl. 463/1071) *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*'ı,⁴²³ İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb*'ı⁴²⁴ ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*'si⁴²⁵ kitapta zikri geçen eserler arasındadır. Siyer ve megâzî bölümünde adı geçen İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sının aynı zamanda bir biyografi eseri olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

3.4 Eserde Takip Edilen Metot

Müellif Muhammed Ken'ân'ın, tenkîh usûlü üzere kaleme aldığı bu çalışmasında gerek tefsir metninin arasına gerekse sayfa altındaki dipnot bölümüne eklemiş olduğu hâşiyeleri muhteva bakımından birbirlerinden farklılık arz

⁴¹⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 151.

⁴¹⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 381.

⁴¹⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 430.

⁴¹⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 304.

⁴²⁰ Müellif yazarın isminde yanlışlığa düşerek onu Hatîb el-Kazvî'nî (öl. 739/1338) olarak zikretmiştir. Bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 586. Ancak araştırmamız neticesinde yazarın Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nî (öl. 682/1283) olduğu tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Cevat İzgi, "Kazvî'nî, Zekeriyâ b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁴²¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 586.

⁴²² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 220.

⁴²³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 384.

⁴²⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 509.

⁴²⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 252.

etmektedir. Bazıları konuyla alakalı açıklayıcı bilgilerden ibaretken, bazıları ibarelerdeki hatalara dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra gramer bilgileri, fıkıh konuları, nüzûl sebepleri vb. birçok muhtelif hususlara bu hâşiyelerde rastlanılmaktadır. Nitekim İslâmî İlimler geleneğinde hâşiyelerin dil bilgileri, sarf-nahiv kuralları, ıstılah tanımları, şiirle istiḥād gibi ele aldığı çok farklı alanlar bulunmaktadır.⁴²⁶ Kitabın incelenmesi neticesinde bu hususlar, belli başlıklar altında toplanmış ve örnekleriyle birlikte zikredilerek hem bu bilgilerin aktarılmasında takip edilen yöntemin hem de mefhumlarının tespiti amaçlanmıştır.

Alt başlıkları açmadan önce şu hususun belirtilmesi önem arz etmektedir. Zikredilecek olan bu başlıklarda daha çok müellifin metin arasında eklediği ibareler esas alınmıştır. Sayfa altında zikrettiği ta'liklere ise fazla yer verilmemekle birlikte zaman zaman değinilmiştir. Bunun temel nedeni sayfa altındaki bilgilerin çok olması nedeniyle belli bir sınıflandırmaya gidilmenin zor olması ve ayrıca metin bölümünde yer alan ibarelerin, tenkîh faaliyeti açısından değerlendirilmeye daha elverişli olmasıdır. Zira müellifin özellikle vurguladığı üzere tenkîh faaliyeti kitabın orijinalliğine zarar verilmeden yapılmalıdır. Bunu eserde anlamamanın yolu ise sayfa altında kalan müstakil cümleler değil, metin aralarında zikredilen ibarelerdir.

3.4.1 Kıraat Bilgisi

Mahallî ve Süyûtî bazı âyetlerdeki kıraat vecihlerine işaret ederken iki farklı ibare kullanmaktadır. “وفي قراءة” ibaresiyle mütevâtir olan yedi veya meşhur olan üç kıraate; “وَقُرِئَ” ibaresiyle ise şaz kıraatlere atıfta bulunmuşlardır. Müellif ise şaz kıraatlere işaret ederken kullanılan “وَقُرِئَ” ifadesinden sonra açıklık kazandırmak amacıyla “شذوذاً” kaydını eklemiştir. Bu kaydı toplam otuz iki yerde zikretmektedir.⁴²⁷ Şaz kıraatlerin art arda geldiği yerlerde ise -ki bu durum sadece bir yerde söz konusudur- “وهما قراءتان شاذتان” ifadesini tercih ettiği görülmektedir.⁴²⁸

Müellifin bizzat kendisinin yer verdiği şaz kıraatler de vardır. Meselâ حَتَّى الْجَمَلُ âyetindeki⁴²⁹ “الْجَمَلُ” kelimesinin şaz bir kıraate göre “الْجَمَلُ” şeklinde

⁴²⁶ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 33.

⁴²⁷ Bu kaydın geçtiği yerler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 16, 20, 33, 46, 55, 121, 130, 194, 200, 228, 249, 272, 312, 336, 523, 558, 614, 650, 679, 685, 686, 703, 705, 708, 733, 755, 784, 794, 811.

⁴²⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 200.

⁴²⁹ el-A'râf 7/40.

okunduğunu söylemektedir.⁴³⁰ Bu rivayet İbn Abbâs'a (r.a.) dayandırılmakta olup bu okuyuşa göre kelime, "geminin halatı" mânasına gelmektedir.⁴³¹

Müellif aynı zamanda, müfessirlerin aktarmış olduğu mütevâtir kıraat bilgilerinden sonra bazı yerlerde o kıraat ya da kıraatlerin durumunu belirtmek amacıyla "وهي سَبْعِيَّةٌ - وهي قِرَاءَةٌ سَبْعِيَّةٌ - فهي ثَلَاثُ قِرَاءَاتٍ سَبْعِيَّةٍ" gibi belli ifadeler kullanmıştır. Zikredilen kıraat bilgisinin yedi kıraatten biri olduğunu ifade ettiği bu tür yerler toplam kırk üç tanedir.⁴³²

Müellif zaman zaman müfessirlerin değinmediği bazı kıraat vecihlerini zikretmektedir. Bu tür yerler tespit edildiği kadarıyla otuz beş tanedir. Meselâ مِنْ قَالُوا اَتَّخَذْنَا هُزُوءًا قَالُوا اَتَّخَذْنَا هُزُوءًا kelimesinin Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) tarafından "وَتُومِهَا" şekliyle okunduğunu zikretmektedir.⁴³⁴ Yine اَتَّخَذْنَا هُزُوءًا âyetinde⁴³⁵ geçen "هُزُوءًا" kelimesindeki üç farklı okunuş şekline işaret etmektedir.⁴³⁶

اَتَّخَذْنَا هُزُوءًا âyetinde⁴³⁷ zikredilen fiil için Süyûtî, farklı okunuş vecihlerine işaret ederken "ت" harfinin "ذ" harfine idğâm edildiğini söylemiş ve ardından "ذ" harfinin sâkin olarak da okunabileceğine "وفي قراءة بسكونها" sözüyle işaret etmiştir.⁴³⁸ Müellif ise iki mahtût nüshada ve diğer matbu nüshalarda da ifadenin aynen böyle geçtiğini ancak bunun yanlış olup doğru ifadenin "بِتَخْفِيفِهَا" şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.⁴³⁹ Bu itirazın yerinde olduğu söylenebilir. Nitekim sükûn, harfin harekesiz olması⁴⁴⁰; tahfif ise şeddesiz olmasıdır.⁴⁴¹ Bu âyette ise "تَذَكَّرُونَ" şeklinde harekesiz değil, "تَذَكَّرُونَ" şeklinde şeddesiz bir kıraat söz konusudur.

3.4.2 Sarf Bilgisi

Eserde atıf yapılan müstakil alanlardan biri i'râb ve binâ dışında kelimelerin durumlarını inceleyen sarf ilmidir.⁴⁴² Nitekim müfessirler âyetlerde geçen bazı

⁴³⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 198.

⁴³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Türâs, ts), 12/431.

⁴³² Bu yerler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 23, 61, 65, 78, 85, 112, 166, 185, 186, 223, 252, 259, 269, 271, 300, 321, 323, 337, 342, 369, 378, 396, 408, 423, 426, 427, 428, 440, 454, 472, 493, 501, 511, 523, 524, 538, 615, 620, 654, 723, 810.

⁴³³ el-Bakara 2/61.

⁴³⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 12.

⁴³⁵ el-Bakara 2/67.

⁴³⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 13. Diğer yerler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 46, 148, 178, 204, 222, 228, 276, 347, 351, 360, 369, 395, 410, 420, 424, 475, 539, 566, 594, 596, 605, 647, 652, 653, 654, 661, 665, 695, 735, 801, 802, 805.

⁴³⁷ el-A'râf 7/3.

⁴³⁸ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 150.

⁴³⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 192.

⁴⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/211.

⁴⁴¹ Tehânevî, *Keşşâfü'l-ustulâhâtî'l-fünûn*, 1/397.

⁴⁴² Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfî* (Beyrut: Dâru'n-Nehzati'l-'Arabiyye, 2014), 7.

kelimelerde i'lâl ve iştikâk bilgilerine yer vermektedir. Müellif ise bazen müfessirlerin yarım bıraktığı bu bilgileri tamamlamış, bazen de onların değinmedikleri sarf meselelerine detayıyla yer vermiştir. Meselâ “وَإِذَا لَفُوا الَّذِينَ آمَنُوا” âyetindeki⁴⁴³ “لَفُوا” fiilinde Süyûtî, fiilin aslının “لَفُوا” olduğunu, ağır gelmesi nedeniyle zammenin hazfedildiğini, ardından lâmu'l-fiil olan yâ harfiyle cemi müzekker vâvı arasında meydana gelen iltikâü's-sâkineyn'den (iki sâkin harfin karşılaşması) dolayı yâ harfinin hazfedildiğini söylemiştir.⁴⁴⁴ Müellif ise vâv harfine münasip olması nedeniyle kâf (ق) harfinin zammelendiği bilgisini eklemiştir.⁴⁴⁵

Bir başka yerde Süyûtî, kelimeyle alakalı iştikâk bilgisi vermiş ve kelimenin aslına değinmekle yetinmiştir. Müellif ise bahsedilen kelimenin i'lâl durumunu açıklamıştır. Örnek olarak “أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ” âyetindeki “كَصَيِّبٍ” kelimesinin aslının “كَصَيِّبٍ” olduğunu söyleyen Süyûtî, bu kelimenin “صَاب-يُصُوبُ” fiilinden türetildiğini söylemiştir.⁴⁴⁶ Müellif ise birincisi sâkin, ikincisi harekeli olmak kaydıyla vâv ve yâ harfi bir arada bulunduğu vâv harfinin yâ harfine kalbedilmesiyle ilgili i'lâl kaidesini⁴⁴⁷ zikretmiş ve birinci yâ harfinin ikincisine idğâm edildiğini söyleyerek konuyu açıklığa kavuşturmuştur.⁴⁴⁸

3.4.3 Nahiv ve İ'râb Bilgisi

İ'râb ve binâ yönünden kelimelerin durumlarını ele alan ilme nahiv ilmi denir.⁴⁴⁹ İ'râb, ibarelerin doğru okunmasını sağlayarak dilin hatadan korunmasını hedefler. Eserde bu tür nahvî bilgilere de sıkça yer verilmektedir. Bazıları bizzat müellif tarafından ele alınırken bazıları da müfessirlerin değindiği meselelerin devamı mahiyetinde zikredilmektedir.

Nahiv konusuna şu örnek zikredilebilir: Süyûtî, “وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا” âyetindeki⁴⁵⁰ “ثَمُودَ” kelimesinin gayr-i munsarif olduğunu “بترك الصرف” ifadesiyle belirtmiştir.⁴⁵¹ Müellif ise bu ifadeyi “بالمع من الصرف” şeklinde tefsir etmiş ve gayr-

⁴⁴³ el-Bakara 2/14.

⁴⁴⁴ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 2.

⁴⁴⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 5.

⁴⁴⁶ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 3.

⁴⁴⁷ Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî, “el-'İzzî fi't-tasrîf”, *Kitâbü's-Sarf* (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2017), 154-155.

⁴⁴⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 5.

⁴⁴⁹ Muhammed b. Abdurrahîm el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî* (Diyarbakır: Mektebetü Diyarbakır, 2016), 3.

⁴⁵⁰ el-A'râf 7/73.

⁴⁵¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 158.

i munsarif olma nedeninin alemlik ve te'nîs olduğunu belirtmiştir.⁴⁵² Müellifin buradaki tefsirinin konuya açıklık kazandırdığı söylenebilir. Nitekim klasik gramer kitaplarında gayr-i munsarif olan kelimelerin belirtilmesinde “بالمنع من الصرف” ifadesi daha çok tercih edilmektedir. Aynı şekilde gayr-i munsariflik sebeplerinin anlatıldığı yerlerde “منع” kökünden olan “موانع الصرف” ifadesi yer almaktadır.⁴⁵³

Müellifin bizzat kendisi tarafından zikredilen nahiv konusuna örnek olarak şu zikredilebilir: Müellif “وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَ هُمْ لَفَاسِقِينَ” âyetindeki⁴⁵⁴ lââm harfinin ayrılmaz bir harf olduğunu söylemektedir. Zira bu harfin görevi muhaffef olan “إِنْ” ile nâfiye olan “لَنْ” harfinin arasını ayırmak olup nâfiye olanı belirtmek için getirilir.⁴⁵⁵

Müellif bazı yerlerde ise i'râb bilgilerine değinmektedir. Yine bunların bir kısmı bizzat kendisi tarafından zikredilirken bir kısmı da müfessirlerin ifadelerinin devamıdır. Meselâ “مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ” âyetindeki⁴⁵⁶ “غَيْرُهُ” kelimesinde Süyûtî, iki farklı okunuşun olduğunu söylemektedir. Cer hâliyle okunduğunda “إِلَهٍ” kelimesinin lafzına riayet edilerek sıfat; raf hâliyle okunduğunda ise mahalline riayet edilerek “إِلَهٍ” kelimesinden bedel olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁷ Müellif ise “إِلَهٍ” kelimesinin lafız açısından her ne kadar mecrûr olsa da mana açısından mübteda olması nedeniyle mahallinin merfû' olduğunu, haberinin ise öne geçmiş câr ve mecrûr (لَكُمْ) olduğunu, “مِنْ” harfinin zait olduğunu ve son olarak haberin öne geçmesi nedeniyle “مَا” harfinin amel edemediğini ifade etmektedir.⁴⁵⁸

Müellifin müstakil olarak değindiği i'râb örneği ise şudur: حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ (إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ) âyetindeki⁴⁵⁹ “حَقِيقٌ” kelimesinin önceki âyette geçen “رَسُولٌ” kelimesinin sıfatı yahut “إِنْ” harfinin ikinci haberi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁰

Müellif, eserin birçok yerinde sarf, nahiv ve i'râb bilgilerine yer verdiği için diğer konularda yapılan sınırlandırma ve referans gösterme durumu bu yerlerde yapılmamıştır. Başka bir ifadeyle diğer konuların bütün örneklerinin hangi

⁴⁵² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 204.

⁴⁵³ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Metnû Şüzûri'z-zeheb* (Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2021), 33; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 11.

⁴⁵⁴ el-A'râf 7/102.

⁴⁵⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 209.

⁴⁵⁶ el-A'râf 7/59.

⁴⁵⁷ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 157.

⁴⁵⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 202.

⁴⁵⁹ el-A'râf 7/105

⁴⁶⁰ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 209.

sayfalarda yer aldığı belirtilmiş iken bu yerlerde ise birkaç örneğin zikredilmesiyle yetinilmektedir.

3.4.4 Lügat Bilgisi

Bu başlıkta tefsir metninde geçen bazı kelimelerin müellif tarafından lügat bilgilerinin verilmesi veya müfred-cemi kalıplarının belirtilmesinden bahsedilecektir. Ancak burada yalnız tefsir metninde yani müfessirlerin ibarelerinde geçen kelimeler ele alınmıştır. Âyetlerdeki kelimelerin lügat bilgileri ise “Garîbü’l-Kur’ân” başlığında ele alınacaktır.

Müellif tarafından zikredilen bu yerler arasında sadece lügat bilgilerinden bahsedilenler yirmi sekiz; sadece müfred-cemi durumları belirtilenler yedi; hem lügat hem de müfred-cemi ilişkisine değinilenler ise dokuz tanedir. Bu izah tarzlarının birer örnekle de olsa detaylandırılması uygun olacaktır:

Sadece Lügat Bilgisinden Bahsedilmesi

فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ “Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur” âyetinin⁴⁶¹ tefsirinde Süyûtî, haksızlığa sapan ve sınırı aşan kimselerin bu hükmün dışında kalacağını ve “آبَى” gibi isyan yolculuğunda olanların da bu iki sınıftan sayılacağını söylemiştir.⁴⁶² Müellif de “آبَى” ifadesini “العبدُ الهاربُ من سيِّده” olarak tanımlamıştır.⁴⁶³

Sadece Müfred-Cemi Durumunun Belirtilmesi

وَضَلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ “...ve bunların gölgeleri sabah akşam...” âyetindeki⁴⁶⁴ “جَمْعُ بُكْرَةٍ” kelimesini Süyûtî, “البُكْرُ” ifadesiyle açıklamış,⁴⁶⁵ müellif de “جَمْعُ بُكْرَةٍ” ifadesini ekleyerek “البُكْرُ” kelimesinin müfredinin “بُكْرَةٍ” olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁶

Lügat ve Müfred-Cemi Durumunun Belirtilmesi

وَمَا نَرِيكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بُادِيَ الرَّأْيِ “Sana sığ görüşlü ayak takımımızdan başkasının uyduğunu da görmüyoruz” âyetindeki⁴⁶⁷ “أَرَادُوا” ifadesini Süyûtî, “أَسَافَلْنَا” sözleriyle tefsir etmektedir.⁴⁶⁸ Müellif de bu tefsirde geçen “الأساكفة”

⁴⁶¹ el-Bakara 2/173.

⁴⁶² Mahallî - Suyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 25.

⁴⁶³ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 33. Diğer yerler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 12, 13, 39, 143, 147, 195, 206, 218, 221, 229, 321, 356, 413, 449, 498, 505, 509, 573, 584, 586, 595, 608, 695, 716, 794, 805, 827.

⁴⁶⁴ er-Ra'd 13/15.

⁴⁶⁵ Mahallî - Suyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 250.

⁴⁶⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 323. Diğer altı yer için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 37, 179, 345, 461, 533, 625.

⁴⁶⁷ Hûd 11/27.

⁴⁶⁸ Mahallî - Suyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 223.

kelimesinin “إِسْكَاف” kelimesinin çoğulu olduğunu ve “ayakkabı tamircisi” manasına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁹

3.4.5 Fıkıh Bilgisi

Müellif bazı âyetlerin tefsirinde fıkıh ilminin verilerini istihdam ettiği fikhî hükümleri de konu edinmiştir. Eser incelendiğinde bu tür fikhî hükümlere sadece üç yerde rastlanılmaktadır. Bunların birisinde müellif, müstakil bir fikhî hüküm verirken diğer ikisinde ise müfessirlerin aktardığı fikhî ahkâma şerh niteliğinde bilgiler eklemektedir. Meselâ *“...kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz”* âyetinden⁴⁷⁰ sonra müellif, “قال الشافعي” diyerek İmam Şâfiî’nin (öl. 204/820) “Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) geride bıraktığı eşleriyle evlenmek kimseye helal değildir. Kim bunu helal görürse kâfir olur” sözünü aktarmaktadır.⁴⁷¹

3.4.6 Harekeleme

Müellif tefsir metninde geçen birçok kelimeyi yanlış okunmaması amacıyla harekelemektedir. Bu kelimelerden sadece on iki tanesini ise harekelemekle kalmayıp ayrıca nasıl okunması gerektiğini de ibarede yer verdiği izahlarla desteklemektedir. Sözelimi *“وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا”* *“Mûsâ, ahalisinin fark edemeyeceği bir vakitte şehre girdi”* âyetinde⁴⁷² Mahallî, bu şehrin “منف” olduğunu söylemiş,⁴⁷³ müellif de bu kelimeyi hem harekelemiş hem de “بفتح وسكون” ifadesine yer vererek okunuş şeklini belirtmiştir.⁴⁷⁴

3.4.7 Sebeb-i Nüzûl

Hadis rivayetleri kadar çok olmasa da müfessirler tarafından değinilmeyen, müellifin aktarmış olduğu rivayetlerden bir diğeri de sebeb-i nüzûl rivayetleridir. Bu tür rivayetler toplam yirmi üç yerde geçmektedir. Buna örnek olarak şu rivayet zikredilebilir. Kadınların muayyen hâllerinin anlatıldığı âyetin⁴⁷⁵ iniş sebebi olarak müellif şu hadise⁴⁷⁶ yer vermiştir. “Yahudiler, hanımları hayız olduğu vakit onları

⁴⁶⁹ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 288. Diğer sekiz yer için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 88, 119, 188, 219, 387, 557, 582, 782.

⁴⁷⁰ el-Ahzâb 33/53.

⁴⁷¹ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 559. Diğer iki yer için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 143, 145.

⁴⁷² el-Kasas 28/15.

⁴⁷³ Mahallî - Suyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, 386.

⁴⁷⁴ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 508. Diğer on bir yer için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 12, 14, 42, 51, 78, 88, 188, 578, 579, 595, 793.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/222.

⁴⁷⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 19/356 (No. 12354).

evden çıkarır, onlarla yemek yemez ve onlarla evde bir arada bulunmazlardı. Rasûlullah’a (s.a.v) bu durum sorulunca Bakara sûresinin 222. âyeti nâzil oldu.”⁴⁷⁷

3.4.8 Garîbü’l-Kur’ân

Garîbü’l-Kur’ân, “başka dillerden Arapça’ya girmesi nedeniyle mânası bilinemeyen kelimeler” anlamına gelmektedir.⁴⁷⁸ Bazı âyetlerde bu tür kelimelere rastlanılmaktadır. Eserde bunların bazıları müfessirler, bazıları da müellif tarafından ele alınmıştır. Konunun fazla uzamaması için burada sadece müellif tarafından zikredilenlere değinilecektir. Bu kelimelerin geçtiği yerler, tanımlarının verilmesi, müfred-cemi durumlarının belirtilmesi, hareke durumlarının gösterilmesi ve müfessirlerin aktardığı *garîbü’l-Kur’ân* bilgisinin zayıf olduğuna “قيل” ifadesiyle işaret edilerek konuyla ilgili sahih görüşün zikredilmesi olmak üzere dört başlıkta ele alınacaktır:

Anlamlarının Zikredilmesi

Eserde *garîbü’l-Kur’ân*’a dair akla ilk gelen izah tarzı, ilgili kelimelerin anlam çerçevesine ilişkin açıklamalardır. Zira anlamları kapalı olan kelimelerin tanımlarına ihtiyaç vardır. Müellif toplam yirmi altı yerde bu tür kapalı kelimelerin tanımlarını zikretmektedir. Meselâ تَلْفَحُ وُجُوهُهُمْ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ “Ateş yüzlerine vuracak, orada dudakları çekilmiş, dişleri görünür bir halde bulunacaklar” âyetindeki⁴⁷⁹ تَلْفَحُ fiilinin kökü olan “لَفَحَ” kelimesini “şiddetli isabet/darbe” olarak tanımlamıştır.⁴⁸⁰

Müfred-Cemi Durumlarının Belirtilmesi

Müellif toplam altı yerde kelimelerin sadece müfred yahut cemi durumlarını göstermiş ve başka detaya girmemiştir. Meselâ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ “الأوتاد” kelimesi için “جمع وُتْدَ” diyerek müfred kalıbını belirtmiştir.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 44. Diğer örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 28, 77, 102, 155, 157, 163, 180, 230, 250, 256, 478, 534, 547, 559, 613, 632, 657, 663, 687, 738, 743, 791.

⁴⁷⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2008), 141.

⁴⁷⁹ el-Mü’minûn 23/104.

⁴⁸⁰ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 455. Diğer yerler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 85, 416, 431, 445, 475, 488, 500, 532, 544, 560, 565, 591, 599, 622, 649, 666, 677, 681, 683, 696, 712, 713, 716, 793, 827.

⁴⁸¹ Sâd 38/12.

⁴⁸² Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 598. Diğer beş yer için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 583, 654, 767, 801, 805.

Harekelerinin Gösterilmesi

Sadece bir yerde kelimenin hareke durumunu belirtmiştir. Yine burada müfred-cemi durumuna da yer vermiştir. ⁴⁸³ كَانَهُمْ حُمْرٌ مُسْتَقَرَّةٌ âyetindeki “حُمْرٌ” kelimesi için “بضم الميم جمع حمار” diyerek hem hareke durumunu hem de müfred kalıbını belirtmiştir.⁴⁸⁴

Müfessirlerin Aktardığı Garîbü’l-Kur’ân Bilgisinin Zayıf Olduğuna İşaret Edilerek Konuyla İlgili Sahih Görüşün Zikredilmesi

Bu durum sadece bir yerde söz konusudur. إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ “Ancak kulak hırsızlığı yapmaya kalkışan olursa onu da parlak bir ışık kovalar” âyetindeki⁴⁸⁵ “شِهَابٌ” kelimesini Süyûtî, “yakan, delen ve parçalayan parlak bir yıldız” olarak açıklamıştır.⁴⁸⁶ Müellif ise bu kelimeyi “yıldızdan ayrılan bir ateş alevi” olarak tanımladıktan sonra kendi ifadesinin başına “على الصحيح” kaydını, müfessirin ibaresinin başına ise “قيل” kaydını ekleyerek müfessirin görüşünün zayıf olup kendi yaptığı tanımın sahih olduğuna işaret etmiştir.⁴⁸⁷

3.4.9 Âyetin Delâletinden Hareketle Hükümü Açıklama (İstinbât)

İctihad yoluyla belli metotlara göre naslardan hüküm çıkarma anlamına gelen istinbât faaliyetini⁴⁸⁸ müellif, tespit edildiği kadarıyla on bir yerde uygulamıştır. Burada istinbâtan maksat, müellifin âyetlerden elde edilen hükümlere yüzeysel olarak belli ifadelerle dikkat çekmiş olmasıdır. Bunu yaparken “وهذه الآية أصل - وفي هذه الآية إشارة - وهذا دليل - وهذا يدل” gibi ifadeler kullanmıştır. Konunun sınırlarının belirginleştirilebilmesi bakımından birkaç örnek zikredilmesi yerinde olacaktır:

Örnek 1: Kâbil’in Hâbil’i öldürmesi sonrasında kardeşinin ölüsüne ne yapacağını bilememesi ve ardından kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için Allah’ın kendisine yeri eşeleyen bir karga göndermesi neticesinde Kâbil’in bir karga kadar olamadığı için hayıflandığının anlatıldığı âyet⁴⁸⁹ için müellif, “وهذه الآية”

⁴⁸³ el-Müddessir 74/50.

⁴⁸⁴ Ken’ân, Kurratü’l-‘ayneyn, 778.

⁴⁸⁵ el-Hicr 15/18.

⁴⁸⁶ Mahallî - Suyûtî, Tefsîrî’l-Celâleyn, 262.

⁴⁸⁷ Ken’ân, Kurratü’l-‘ayneyn, 339.

⁴⁸⁸ İstinbât kavramıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, “İstinbat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/368-369; Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 268.

⁴⁸⁹ el-Mâide 5/31.

”أصل في دفن الميت“ ifadesiyle bu âyetin ölünün defnedilmesi hususunda temel teşkil ettiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁰

Örnek 2: Müellif “*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir*” âyetinde⁴⁹¹ müellif, içkinin, az veya çok bütün sarhoş edici maddelerin ve bütün çeşitleriyle kumar ve bahis oyunlarının haram kılınması noktasında kaynak olduğunu belirtmektedir.⁴⁹²

Örnek 3: “*Böylece rabbinin, ‘Andolsun ki cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım’ sözü yerini bulmuş oldu*” âyetinde⁴⁹³ müellif, “insanların ve cinlerin kâfir olanlarını” diyerek tefsir etmiş, ardından da bu âyetin cinlerin cehenneme gireceğine ve orada insanlar gibi azap göreceğine delalet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁴

3.4.10 İstişhâd

Bir sözün yahut konunun ardından onu pekiştirecek ve doğrulayacak nitelikte veciz sözler zikretme sanatı olan istişhâda⁴⁹⁵ müellif, toplam üç yerde müracaat etmiştir.

Örneğin “*فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا*” “*Artık çok hafif sesler dışında bir şey işitemezsin*” âyetindeki⁴⁹⁶ “هَمْسًا” kelimesi için Mahallî, “develerin ayaklarının yürürken çıkardığı ses gibi insanların mahşere sevk edilirken duyulan ayak sesleri” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁴⁹⁷ Müellif de burada “قال الشاعر” diyerek “وهن يمشين بنا” “Onlar bizim yanımızdan fısıldaşarak yürüyorlardı” beytini aktarmış ve ardından “هَمْسًا” kelimesini “gizli ses” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁹⁸

3.4.11 Âyetin Âyetle Tefsiri

Pek çok tefsir eserinde başvuru olan bir yöntem olan bir âyetin benzer bir âyetin delaletinden hareketle te’vîl faaliyetine müellifimiz de sıklıkla müracaat etmektedir. Yapmış olduğu bu tür tefsirlerin büyük çoğunluğu konularla ilgili benzer âyetleri parantez içinde vermek suretiyle gerçekleşmektedir. Ancak az da olsa bazı yerlerde âyet metnini doğrudan ve bir bütün olarak vermeden iktibâsta

⁴⁹⁰ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 142.

⁴⁹¹ el-Mâide 5/90.

⁴⁹² Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 155.

⁴⁹³ Hûd 11/119.

⁴⁹⁴ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 301. Diğer sekiz örnek için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 154, 195, 225, 406, 544, 648, 658, 748.

⁴⁹⁵ İstişhâd hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İstişhâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

⁴⁹⁶ Tâhâ 20/108.

⁴⁹⁷ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn*, 318.

⁴⁹⁸ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 416. Diğer iki örnek için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 690, 721.

bulunarak yani mâna rivayetiyle âyetlere işaret ettiği de görülmektedir. Buna göre müellifimizin mübeyyin bir âyeti istihdam biçimini şu iki başlık altında kategorize etmek mümkün görünmektedir:

Mübeyyin Âyet Metninin Doğrudan ve Bir Bütün Olarak Alıntılandığı Durumlar

Yukarıda bahsedildiği üzere müellifin daha çok başvurduğu metot budur. Bu tür yerler tespit edildiği kadarıyla toplam altmış dokuz tanedir. Müellif bu yerlerde konularla ilgili benzer âyetleri parantez içinde göstermek suretiyle âyetler arası bağlantı kurmayı hedeflemektedir. Bunları yaparken bazen direkt âyet metnini vermiş, bazen de “وهذا كقوله تعالى - على حدّ قوله تعالى - كما قال تعالى” gibi ifadeleri zikrettikten sonra âyet metnine yer vermiştir. Şimdi bunları birkaç örnekle gösterelim:

Örnek 1: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır*” âyetinde⁴⁹⁹ müellif, “لقوله تعالى” diyerek aynı sûrenin وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ “*Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyan edenlerden olacaktır*” âyetini⁵⁰⁰ zikrederek konular arası bağlantı kurmuştur.⁵⁰¹ Burada ikinci âyet birinci âyetin sebebi konumundadır. Yani Allah katında yegâne din İslâm’dır. Çünkü İslâm dininden başka bir din arayışı içerisine giren kimseden bu durum kabul edilmeyecektir.

Örnek 2: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ “*İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, rableri onlara, inanmaları sebebiyle yol gösterir*” âyetinde⁵⁰² Süyûtî, Allah’ın yol göstermesini “kıyamet günü onlar için kendisiyle yol bulacakları bir nur yaratması” şeklinde tefsir etmiştir.⁵⁰³ Müellif de يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ “*kıyamet günü mümin erkeklerin ve mümin kadınların ışıklarının önlerini ve çevrelerini aydınlattığını görürsün*” âyetini⁵⁰⁴ zikretmiş ve böylelikle müfessirin yapmış olduğu tefsiri bu âyetle desteklemiştir.⁵⁰⁵

⁴⁹⁹ Âl-i İmrân 3/19.

⁵⁰⁰ Âl-i İmrân 3/85.

⁵⁰¹ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 65.

⁵⁰² Yûnus 10/9.

⁵⁰³ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 208.

⁵⁰⁴ el-Hadîd 57/12.

⁵⁰⁵ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 266.

Müellifin âyetler arası bağlantı kurması bazen de şu şekilde gerçekleşmektedir. Meselâ *هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ* “Bu, Allah’ın ve resulünün bize vaad ettiği durumdur, Allah ve resulü hep doğru söyler” âyetinde⁵⁰⁶ müellif, müminlerin teslimiyet içeren bu sözlerine mukabil “وذلك خلافاً لقول المنافقين” diyerek münafıkların da *مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً* “Allah ve resulünün vaadleri bizleri aldatmaktan ibaretmiş!” dediklerini⁵⁰⁷ zikretmiş ve Allah’ın vaadi karşısında mümin ve münafığın tutumuna dikkat çekmiştir.⁵⁰⁸

Mübeyyin Âyet Metninin Dolaylı ve Bir Kısımına Atıf Yapılmak Suretiyle

Alıntılanmış Durumlar

Müellifin alıntı yapmak suretiyle işaret ettiği bu tür âyet tefsirleri ise toplam on beş yerde karşımıza çıkmaktadır. Meselâ *وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَتُنُوتُونَ* “Onlar sadece zan ve tahminde bulunurlar” ifadesinin geçtiği âyette⁵⁰⁹ müellif “والظن لا يُغني من الحق” *Oysa zan hiçbir şekilde gerçek ve kesin bilginin yerini tutamaz* ifadesini zikrederek Yûnus sûresinin 36. âyetiyle⁵¹⁰ Necm sûresinin 28. âyetlerinden⁵¹¹ iktibâsta bulunmuştur.⁵¹² Yine müşriklerin cehennemlik oldukları belli olduktan sonra akrabaları dahi olsa Peygamberin ve müminlerin onlar adına istiğfarda bulunmamaları gerektiğini ifade eden âyette⁵¹³ müellif, “إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ” *Çünkü Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz* ifadesini zikrederek Nisâ sûresinin 48 ve 116. âyetlerinden⁵¹⁴ iktibâsta bulunmuştur.⁵¹⁵

3.4.12 Âyetin Hadisle Tefsiri

Tefsir ilminde önemli bir yeri olan bir diğer yöntem ise âyetlerin hadislerle tefsir edilmesidir. Bu tür yerler kitapta elli sekiz yerde geçmektedir. Meselâ münafıkların iman ile küfür arasında bocalayıp durduklarını ifade eden âyette⁵¹⁶ müellif “Münafığın durumu, iki koyun sürüsü arasında gidip gelen şaşkın koyun

⁵⁰⁶ el-Ahzâb 33/22.

⁵⁰⁷ el-Ahzâb 33/12.

⁵⁰⁸ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 552. Âyetin âyetle tefsir edildiği diğer yerler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 70, 126, 129, 143, 149, 167, 177, 183, 204, 209, 241, 285, 286, 293, 294, 324, 335, 359, 362, 373, 374, 403, 405, 412, 417, 422, 426, 454, 470, 482, 487, 492, 518, 519, 520, 523, 550, 557, 591, 594, 605, 626, 630, 667, 669, 670, 692, 697, 700, 708, 710, 712, 723, 726, 733, 744, 745, 757, 760, 779, 790, 795, 812, 818.

⁵⁰⁹ el-Bakara 2/78.

⁵¹⁰ إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً

⁵¹¹ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً

⁵¹² Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 15.

⁵¹³ et-Tevbe 9/113.

⁵¹⁴ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ

⁵¹⁵ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 261. Diğer örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 25, 32, 153, 213, 320, 492, 516, 525, 585, 613, 632, 748, 769.

⁵¹⁶ en-Nisâ 4/143.

gibidir; bir o sürüye gider, bir bu sürüye, hangisine tâbî olacağını bilemez” hadisini⁵¹⁷ zikrederek müfessirin yer vermediği bu rivayeti konu bağlamında açıklayıcı bir veri olarak istihdam etmiştir.⁵¹⁸

3.4.13 Kendi Görüşünü Belirtme

Celâleyn Tefsiri üzerine yazılmış olan bu eserde öne çıkan özelliklerden bir diğeri müellif Muhammed Ken‘ân’ın görüş farklılıklarının bulunduğu yerlerde zaman zaman tercihte bulunarak kendi görüşünü belirtmesidir. Bu farklı görüş ve yorumlar, bazı yerlerde tamamıyla müfessirler tarafından aktarılmakta olup bazılarında bir kısmı müellif tarafından ilave edilmektedir. Özellikle müellif, aktarılan görüşler arasında kendi tercihinine uygun düşen görüşe rastlamadığında konuyla ilgili bir diğer görüşü zikrederek bu görüşü tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu tür yerlerde görüşünü beyan ederken “الأولى - الأقوى - الأظهر - الأصح” gibi tercih bildiren lafızları kullanmaktadır. Bazı yerlerde ise aktarılan görüşü kabul etmemekte ve “والصحيح” ifadesiyle kendisince sahih olan görüşe işaret etmektedir. Ancak bu durum, tercih yapmaktan ziyade hatalı olan bir görüşü yahut yorumu düzeltme kabilinden sayılacağı için bu başlık altında örneklendirilmeyecektir.

Müellif, ekseriyetle konuyla alakalı birden fazla tefsir/yorum alternatifinin bulunduğu yerlerde tercihe gitmektedir. Aynı şekilde i‘râb vecihleri, sebab-i nüzûl rivayetleri, lügat bilgisi ve kelimenin okunuş şekli gibi konular hakkında zikredilmiş olan birden fazla görüş arasında da tercihte bulunmaktadır. Eserin incelenmesi neticesinde müellif toplam yirmi dokuz yerde kendi tercihini serdetmiş görülmektedir. Bunlardan dördünde i‘râb vecihlerinde, ikisinde sebab-i nüzûl rivayetlerinde, birisinde kelimenin okunuş şeklinde, geri kalan yirmi iki tanesinde ise farklı tefsir/yorum ihtimalleri arasında tercihe gitmiştir.

I‘râb Vecihlerinde Yapılan Tercih

“إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ”⁵¹⁹ âyetindeki “نَحْنُ” zamiriyle alakalı Süyûtî “إِنَّا” harfine bitişen “نَا” zahirinin te’kîdi olduğunu yahut zamîrî’l-fasl olarak geldiğini

⁵¹⁷ Müslim, “Sıfâtü’l-Münâfikîn”, 1073.

⁵¹⁸ Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 127. Ken‘ân, *Kurratü’l-‘ayneyn*, 11, 31, 49, 55-56, 59, 62, 81, 94, 139, 140, 158, 164, 191, 194, 206, 215, 226, 245, 267, 269, 277, 284, 286, 332, 365, 387, 391-392, 446, 451, 464, 478, 483, 542, 549, 571, 593, 613, 615, 634, 643, 650, 695, 712, 752, 754, 766, 786, 799, 808, 814, 823.

⁵¹⁹ el-Hicr 15/9.

söylemiştir.⁵²⁰ Müellif de ilk yapılan i'râbın yani te'kîd olmasının daha doğru olduğunu “والإعراب الأول أصح” ibaresiyle belirtmiştir.⁵²¹

Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinde Yapılan Tercih

Bakara sûresinin 79. âyetinin⁵²² nüzûl sebebi olarak Süyûtî, iki farklı görüş zikretmiştir. Birinci görüşe göre bu âyet; Necrân Hristiyanlarının Hz. İsa'nın onlara kendisini Rab edinmesini emrettiğini söylemeleri üzerine, diğer görüşe göre ise bazı Müslümanların Rasûlullah'a (s.a.v.) secde etmeyi istemesi üzerine nâzil olmuştur.⁵²³ Müellif de “والقول الأول هو الصحيح في سبب النزول” sözüyle birinci görüşün tercihe şayan olduğunu vurgulamıştır.⁵²⁴

Kelimenin Okunuş Şeklinde Yapılan Tercih

Tefsir metninde geçen “نمرود” kelimesiyle⁵²⁵ ilgili müellif, “ذ” yahut “د” harfiyle okunabildiğini ancak “نمرود” şeklinde “ذ” harfiyle okumanın daha doğru olacağını “والأصح أنه بالذال المعجمة” ibaresiyle ifade etmiştir.⁵²⁶

Tefsir/Yorum İhtimalleri Arasında Yapılan Tercih

“Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik” âyetindeki⁵²⁷ “رَحْمَةً” kelimesinin Mahallî, bir görüşe göre nübüvvet, diğer bir görüşe göre ise velayet anlamında olduğunu, âlimlerin ekseriyetinin de bu son görüşü benimsediğini söylemiştir.⁵²⁸ Müellif de “وصححه جماعة وهو الأقوى” diyerek nübüvvet görüşünü de doğrulayan bir grubun olduğunu ve bu görüşün daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁹

3.4.14 Hadis ve Rivayetlerin Tahrîci

Buradaki tahrîcten maksat sonraki dönemlerde de yerleşik olarak kullanıldığı üzere herhangi bir eserde geçen rivayetlerin temel kaynaklarını belirtmek, isnâd ve sıhhat durumlarına işaret etmektir.⁵³⁰ *Tefsîrü'l-Celâleyn*'de

⁵²⁰ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 261.

⁵²¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 338. Diğer üç örnek için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 146, 306, 310.

⁵²² مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ

⁵²³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 59.

⁵²⁴ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 75. Diğer örnek için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 374.

⁵²⁵ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 268.

⁵²⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 348.

⁵²⁷ el-Kehf 18/65.

⁵²⁸ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 300.

⁵²⁹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 390. Diğer yerler için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 20, 49, 182, 240, 339, 394, 397, 398, 403, 417, 449, 471, 518, 547, 570, 581, 602, 604, 656, 762, 820.

⁵³⁰ Tahrîc kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Görmez, “Tahrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/419-420.

müfessirler tarafından aktarılan bazı rivayetlerin kaynakları belirtilmemiş, bazıları ise kısmen ifadelendirilmiştir. Müellif ise kaynağı zikredilmeyen rivayetlerin temel hadis kitaplarından hangisinde geçtiğini belirterek, kaynağı kısmen verilenlerin ise diğer hadis kaynaklarını da ekleyerek tahrîcler yapmıştır. Bunlar incelendiğinde Buhârî, Müslim ve Tirmizî başta olmak üzere hadis ilminde öne çıkan câmi‘, sünen, müsned tarzı birçok esere müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Müellif bu tahrîcleri esnasında “رواه - كما رواه - كما في حديث رواه - أخرجه” gibi ifadeler kullanmıştır.

Müfessirler Tarafından Kaynakları Zikredilmeyenler

Müellif toplam yetmiş yerde müfessirlerin zikrettiği ancak referanslarını belirtmedikleri hadis rivayetlerinin kaynaklarını belirtmiştir. Meselâ Mahallî, وَمَنْ أَتَىٰ آيَةً فِي الْقُرْآنِ فَأَنْ لَّهُ مَعِيشَةٌ ضَنْكًا” kelimesi için “bir hadiste ‘kâfirin kabirde azap görmesi’ şeklinde açıklandığını” söylemiş,⁵³¹ müellif de “أخرجه عبد الرزاق، والحاكم صححه، والبيهقي وغيرهم مرفوعاً” ifadesiyle bu rivayetin geçtiği kaynakları belirtmiştir.⁵³²

Müfessirler Tarafından Kaynakları Kısmen Zikredilenler

Müellif toplam sekiz yerde ise müfessirler tarafından referanslarının belli bir kısmı zikredilen rivayetlerin diğer kaynaklarını da atıfta bulunarak eksik gördüğü bir hususu ikmal cihetine gitmiştir. Meselâ Allah’ın Hz. Musa’ya kendisinden daha bilgin biri olan Hızır’ın varlığından haber vermesinden bahsedilen rivayeti Mahallî, “رواه البخاري” diyerek aktarmış,⁵³³ müellif de “ومسلم” ifadesini ekleyerek rivayetin aynı zamanda Müslim’de de geçtiğini belirtmiştir.⁵³⁴

3.4.15 Müfessirlerin Zikrettiği Nasların Tamamlanması

Müfessirler başta âyetler olmak üzere hadisler ve sebeb-i nüzûl rivayetleri gibi bahsi geçen konularla ilgili bazı naslara tefsirde yer vermektedir. Bu nasları bazen bir bütün olarak tamamıyla zikretmişler bazen de belli bir kısmını alıntılı olarak devamını okuyucuya bırakmışlardır. Müellif kısmen aktarılan bu nasların kalan kısmına da yer vermek suretiyle onları tamamlamıştır. Âyetler,

⁵³¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 319.

⁵³² Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 418. Diğer yerler için bk. Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 10, 29, 30, 36, 62, 73, 78, 79, 83, 87, 91, 96, 115, 117, 118, 1119, 137, 141, 143, 154, 160, 168, 172, 183, 189, 214, 225, 227, 231, 239, 251, 306, 307, 323, 326, 337, 358, 379, 381, 431, 460, 461, 463, 510, 531, 553, 586, 599, 619, 657, 667, 685, 701, 709, 742, 744, 776, 779, 780, 812, 813, 815, 817, 824, 825, 826.

⁵³³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 300.

⁵³⁴ Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 390. Diğer örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 47, 150, 158, 199, 363, 392, 670.

hadisler ve sebep-i nüzûl rivayetleri olmak üzere üç kısımda ele alınan bu naslardan kısaca bahsedilecektir.

3.4.15.1 Âyetler

Bu şekilde yapılan tefsir sayesinde âyetler ve konular arası bağlantılar daha açık hâle gelmektedir. Müfessirler de bu metoda zaman zaman yer vermişlerdir. Bazı yerlerde âyetin tamamını, bazı yerlerde belli bir bölümünü zikretmişler, bazı yerlerde ise âyet metninden iktibâs yapmak suretiyle belli bir kısmını aktarmakla yetinmişlerdir. Müellif de doğrudan yahut iktibâs yoluyla belli bir bölümüne yer verilen bu âyetlerin devamını getirerek tamamlamıştır.

Müfessirler tarafından iktibâs yapılmaksızın doğrudan bir kısmı aktarılan âyetlerin müellif tarafından tamamının metne taşındığı yerler toplam on tanedir. Meselâ Mahallî, *“Ödül ve ceza gününün tek hâkimi”* âyetinin⁵³⁵ tefsirini yaparken din gününün tek sahibinin Allah olduğuna dair *لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ* tefsirini yaparken *“Bugün hükümranlık kimindir? Elbette... Allah'ındır!”* âyetini⁵³⁶ delil göstermiştir.⁵³⁷ Müellif de bu âyetin devamındaki *الْوَّاحِدُ الْقَهَّارُ* *“tek ve mutlak hükümran olan”* ifadesini de zikretmek suretiyle âyeti tamamlamıştır.⁵³⁸

İktibas yoluyla aktarılan âyetin müellif tarafından tamamlanması ise eserde sadece bir yerde geçmektedir. Bunun örneği ise şu âyettir: *قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ* *“Ve ekledi: “Şu benden üstün kıldığına bak!”* âyetinin⁵³⁹ tefsirinde Süyûtî, bu üstünlüğü *“ona secde etmeyi emretmekle”* şeklinde açıklamış ve ardından *“وَإِنَّا خَيْرٌ مِنْ نَارٍ مِثْلُ خَلْقَتَنِي مِنْ نَارٍ”* ifadelerini zikrederek konuyla ilgili âyetten⁵⁴⁰ iktibâs yapmıştır.⁵⁴¹ Müellif de müfessirin bu ifadesinden sonra *“وَوَخَّلَفْتُهُ مِنْ طِينٍ”* ibaresini zikrederek bu iktibâsı tamamlamıştır.⁵⁴² Bu ifadenin bizzat âyet metni olmamasının nedeni söz konusu âyetin *“قَالَ”* fiiliyle başlamasıdır. Hâlbuki burada cümle başında vâv harfi bulunmaktadır. Ayrıca bu ifade diğer âyetlerde yapıldığı gibi âyet metnini anımsatacak şekilde parantez içinde gösterilmemiştir.

⁵³⁵ el-Fâtiha 1/4.

⁵³⁶ el-Mü'min 40/16.

⁵³⁷ Mahallî - Süyûtî, *Tefsirü'l-Celâleyn*, 1.

⁵³⁸ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 2. Diğer dokuz örnek için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 8, 49, 63, 130, 144, 174, 255, 336, 765.

⁵³⁹ el-İsrâ 17/62.

⁵⁴⁰ el-A'râf 7/12, Sâd 38/76.

⁵⁴¹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsirü'l-Celâleyn*, 287.

⁵⁴² Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 373.

3.4.15.2 Hadisler

Kur'ân'ın kendisine nâzil olduğu Peygamber Efendimiz (s.a.v.), vahyolunan âyetleri ashabına açıklamakla görevlendirilmiştir. O, yeri geldiğinde âyetleri tebyin etmiş, yeri geldiğinde de âyetlerin ihtiva ettiği umumi hükümleri tahsîs ve mutlak hükümleri takyîd etme gibi bazı ameliyelerde bulunmuştur. Burada bu detaylara girilmeden sadece ilgili hadis rivayetlerini merkeze alan tefsir yöntemine değinilecektir.

Âyetler bağlamında müfessirler tarafından zikredilen hadis metnlerinin bazıları tamamıyla aktarılmış, bazılarının ise belli bir bölümüne yer verilmiştir. Belli bir bölümü aktarılan bu hadisler müellif tarafından kaynağı da verilmek suretiyle tamamlanmıştır. Metni tamamlanan rivayetlere eserde toplam beş yerde rastlanılmaktadır. Örneğin Mahallî, *“أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ”* *“Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz?”* âyetinden⁵⁴³ sonra *قال أبو بكر: بلى أنا أحب أن يغفر الله لي، ورجع إلى* *“Hz. Ebubekir ‘Elbette Rabbimin beni bağışlamasını isterim’ demiş ve Mistah’a yapmakta olduğu infaka devam etmiştir”* rivayetini aktarmıştır.⁵⁴⁴ Müellif ise bunun ardından Ebubekir’in *والله لا أنزعها منه أبداً* sözünü ekleyerek rivayeti tamamlamış ve hadisin kaynağını⁵⁴⁵ zikretmiştir.⁵⁴⁶

Müellif belli bir bölümü aktarılan rivayetleri tamamlamanın yanı sıra iki yerde de⁵⁴⁷ müfessirler tarafından aktarılmış olan ve aynı konuyu anlatan bir rivayeti benzer bir rivayetle pekiştirerek rivayetler arası bütüncül bir bakış oluşturmaya hedeflemiştir.

3.4.15.3 Esbâb-ı Nüzûl

Rivayet birikiminin tefsir ilmine önemli katkılarından biri âyetlerin nüzûl sebeplerinin bilinmesini sağlamasıdır. Dolayısıyla esbâb-ı nüzûl içeren rivayetler, tefsir ilminin olmazsa olmaz veri alanlarının başında gelir. Müfessirlerin konular bağlamında zikretmiş oldukları bu rivayetlerin bazen metni tam olarak aktarılmış, bazen de belli bir bölümüne yer verilmiştir. Toplam yedi yerde müfessirlerce belli bir bölümü aktarılan bu türden rivayet müellif tarafından tamamlanmıştır.

⁵⁴³ en-Nûr 24/22.

⁵⁴⁴ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 351.

⁵⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Mısır: Dâru Sûltâniye, 2001), 5/116.

⁵⁴⁶ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 460. Diğer dört örnek için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 150, 531, 780, 817.

⁵⁴⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 96, 558.

Aşağıda zikredilecek şu örnek konunun sınırlarının netleşmesi açısından uygun olacaktır: Süyûtî, *“Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler ‘Ne işte idiniz?’”* âyetinin⁵⁴⁸ nüzûl sebebi olarak *“نزل في جماعة أسلموا ولم يهاجروا فقتلوا يوم بدر مع”* ifadesini zikretmiştir.⁵⁴⁹ Müellif de bu rivayetin tahrîcini yaparak onun İbn Abbas (r.a.) tarafından aktarıldığını söylemiş ve farklı varyantlarda zikredilen *“وخرجوا مع المشركين يُكثرون سوادهم على رسول الله ﷺ”* ifadelerini ekleyerek rivayeti tamamlamıştır.⁵⁵⁰

3.4.16 Müfessirlerin Atıfta Bulunduğu Nasların Zikredilmesi

Müellifin aktarmış olduğu âyet ve rivayetlerden bazıları müfessirler tarafından açıkça zikredilmedikleri halde dolaylı da olsa kendilerine atıf yapılan veri niteliği arz etmektedir. Dolayısıyla müellif bu yerlerde de genel usulüne uygun olarak kendilerine dolaylı atıf yoluyla işaret edilen nasları da açıkça zikretmeyi tercih etmiştir. Bu durum; naslar, âyetler, hadisler ve sebep-i nüzûl rivayetleri olmak üzere üç başlıkta ele alınabilir.

3.4.16.1 Âyetler

Müfessirler konularla bağlantılı olarak başka âyetlere işaret etmekte, müellif de işaret edilen bu âyetleri açıkça zikretmektedir. Bir nevi âyetin âyetle izahı niteliği de taşıyan bu tür âyetlere toplam on yedi yerde rastlanılmaktadır. Meselâ Yahudilerin Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.) hitaben *“râinâ”* dediklerinden bahseden âyetle Süyûtî, *“وقد نُهي عن خطابه بها”/Müminler böyle hitap etmekten engellendiler*” diyerek *“Ey iman edenler! ‘Râinâ!’ demeyin; ‘unzurnâ’ deyin ve iyi dinleyin.”* âyetine⁵⁵¹ işaret etmiş,⁵⁵² müellif de bu âyeti açıkça zikretmiştir.⁵⁵³

3.4.16.2 Hadisler

Müfessirlerin konular bağlamında açıkça zikretmeksizin işaret etmekle yetindiği hususlardan birisi hadis rivayetleridir. Bu hadis rivayetlerine toplam on üç yerde rastlanılmaktadır. Meselâ *“Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma!”* âyetinde⁵⁵⁴ Süyûtî, *“كما ورد في الحديث”* diyerek konuyla alakalı

⁵⁴⁸ en-Nisâ 4/97.

⁵⁴⁹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 93.

⁵⁵⁰ Ken‘ân, *Kurratü'l-‘ayneyn*, 118. Diğer altı örnek için bk. Ken‘ân, *Kurratü'l-‘ayneyn*, 36, 47, 97, 142, 148, 230.

⁵⁵¹ el-Bakara 2/104.

⁵⁵² Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 85.

⁵⁵³ Ken‘ân, *Kurratü'l-‘ayneyn*, 108. Diğer örnekler için bk. Ken‘ân, *Kurratü'l-‘ayneyn*, 37, 48, 49, 131, 151, 159, 178, 188, 233, 238, 351, 407, 427, 694, 735, 750.

⁵⁵⁴ el-Bakara 2/286.

hadise işaret etmiştir.⁵⁵⁵ Müellif de “Şüphesiz Allah, ümmetinden, hata, unutmaya yapmaya zorlandıkları şeyi kaldırmıştır”⁵⁵⁶ şeklindeki hadis metnini zikrederek müfessirin atıfta bulunduğu bu hadisi belirtmiştir.⁵⁵⁷

3.4.16.3 Esbâb-ı Nüzûl

Müfessirlerin işaret etmekle yetindiği, müellifin de açıkça zikrettiği hususlardan sonuncusu ise sebep-i nüzûl rivayetleridir. Bu ise sadece iki yerde söz konusudur. Bunlardan birincisi *وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا* âyetindedir.⁵⁵⁸ Nitekim Süyûtî, bu âyetin inişiyle ilgili “ونزل في الشهداء” ifadesine yer vermiş,⁵⁵⁹ müellif de ilgili hadisi zikrederek sebep-i nüzûl rivayetini⁵⁶⁰ açıkça belirtmiştir.⁵⁶¹ İkinci örnek ise kelâle âyetidir. Nitekim “Kız kardeşler iki tane olursa, bıraktığının üçte ikisi onlarındır” âyetinde⁵⁶² Süyûtî, bu âyetin geride sadece kız kardeşler bırakan Câbir (r.a.) hakkında nâzil olduğunu söylemiştir.⁵⁶³ Müellif de konuyla ilgili hadis kaynaklarında geçen sebep-i nüzûl rivayetine⁵⁶⁴ yer vermiştir.⁵⁶⁵

⁵⁵⁵ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 48.

⁵⁵⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 7/584 (No. 15094).

⁵⁵⁷ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 62. Diğer on iki yer için bk. Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 33, 34, 78, 100, 103, 136, 143, 156, 175, 188, 190, 191.

⁵⁵⁸ Âl-i İmrân 3/169.

⁵⁵⁹ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 71.

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015), "Fazlû's-şehâde", 25 (No. 2508).

⁵⁶¹ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 91.

⁵⁶² el-Mâide 5/176.

⁵⁶³ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 105.

⁵⁶⁴ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Ferâiz”, 628.

⁵⁶⁵ Ken'ân, *Kurratü'l-'ayneyn*, 133.

SONUÇ

İslâmî ilimler geleneğinin esasını teşkil eden hususlardan biri olan te'lîf faaliyeti, geçmişten günümüze muhtelif alanlarda varlığını sürdürmüştür. İlim öğrenme ve öğretmede temel kabul edilen bu faaliyet ve türleri sayesinde ilmî miras genişleyerek kuşaktan kuşağa yayılmış, böylece zengin bir ilmî birikim meydana gelmiştir.

Belli bir alandaki temel konulara yer vererek gereksiz ayrıntılara girmekten kaçınan kaynak/temel metin türü eserler, bu te'lîf faaliyetlerinin özünü oluşturmaktadır. Zamanın değişmesi ve ihtiyaçların artmasıyla bu metinler üzerine şerh, hâşiye, ta'lik, tecrîd, ihtisâr vb. muhtelif çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu türlerin birbirleriyle kesiştiği ortak noktalar bulunmakla birlikte birbirinden ayrıldığı hususlar da vardır.

Sözgelimi tecrîdlerde temel hedef, belli prensiplere göre eserdeki fazlalıkların atılması; muhtasarlarda mevcut eserin muhtevası göz ardı edilmeden veciz bir şekilde kısaltılması; şerhlerde söz konusu eserdeki muğlak yerlerin açıklanması ve konuların tafsilatlı bir şekilde ele alınması; hâşiyelerde şerhlerdeki eksik bırakılan hususların tamamlanması, ta'liklerde ise eserin belli bölümlerinde açıklama ve tafsil amaçlı ilave notların eklenmesidir. Zikredilen bu amaçlar temel hedef olup bunların dışında farklı amaçların da göz önünde bulundurulduğu unutulmamalıdır.

Bu te'lîf türlerinin yanı sıra muhtelif kitaplarda dağınık hâlde bulunan bir konunun tanzim edilerek özlü bir şekilde yeniden ele alınması yahut belli bir kitabın incelenerek gözden geçirilmesi sonucunda o kitaptaki eksiklerin tamamlanması, yanlışların düzeltilmesi, gereksiz bilgilerin çıkartılması sonucunda meydana gelen te'lîf türüne ise tehzîb/tenkîh faaliyeti denmektedir. Birincisi konu merkezli, diğeri ise kitap merkezli tenkîh faaliyetleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızın mihverini oluşturan kitap merkezli tenkîh faaliyetleri, muhtelif eserlerle varlığını sürdürmüştür. Genelde İslâmî ilimler özelde de tefsir alanında olmak üzere bu türde birçok kitap kaleme alınmıştır. İncelenme ve gözden geçirilme sonucunda yeniden ele alınan bu eserler, tenkîh/tehzîb türü altında yer almakla birlikte takip edilen yöntem ve uygulamalar bakımından aralarında belli nüansların olduğu da dikkat çekilmesi gereken bir gerçektir.

Kâdî Muhammed b. Ahmed Ken‘ân (öl. 2011), *Kurratü’l-‘âyneyn ‘alâ Tefsîri’l-Celâleyn* adlı eserini *Tefsîrü’l-Celâleyn* üzerine tenkîh metoduyla kaleme almış ancak kendisinden önce şekillenmiş tenkîh anlayışına göre hareket etmemiştir. Klasik tenkîh anlayışında uygulanagelen, mevcut bir eserdeki yanlışları düzeltmek, gereksiz bilgileri hazfetmek gibi uygulamaların doğru olmadığını savunarak bunun tehzîbe değil, teşzîbe (budama) yol açtığını vurgulayan müellif, kendisince doğru olanın, kitabın okuyucu seviyesine indirilerek tahrif edilmesi değil, okuyucunun kitabın seviyesine çıkarılarak anlama kalitesinin artırılması olduğunu açıklıkla ifade etmektedir.

Müellifin bu farklı tutum ve uygulamasından hareketle tefsir ilmine özgü böylesi bir eserin akademik bir incelemeye tabi tutulması önemli addedilmiştir. Amacımız bu eserin tenkîh faaliyeti kapsamında değerlendirilerek müellifin metodunu mümkün olduğu ölçüde bütün yönleriyle ortaya koymak ve tehzîb faaliyeti hakkında zihinlerde örnek bir model oluşturmaktır.

Çalışmamızın neticesinde şu sonuçlara ulaştığımızı söyleyebiliriz:

- Tenkîh ve tehzîb kavramları arasında lügat açısından ince bir fark olsa da terim yönüyle her ikisi de belli bir konu yahut kitabın gözden geçirilmesi neticesinde fazla ve gereksiz bilgilerden ayıklanarak icra edilen bir tashih ve ihtisar faaliyeti olarak tanımlanabilir.

- Konu ve kitap merkezli faaliyetler olarak ortaya çıkan tenkîh/tehzîb çalışmalarında tenkîh kavramından ziyade daha çok tehzîb kavramının istihdam edildiği tespit edilmiştir. Ne var ki Muhammed Ken‘ân’ın tenkîh kavramını tercih etmesi nedeniyle bu çalışmada tenkîh daha sık kullanılmaya çalışılmıştır.

- Konu merkezli tehzîb çalışmalarında eser adı olarak tehzîb kavramına sıkça rastlanmakla birlikte kitap merkezli kaleme alınan eserlerde ise tehzîb/tenkîh ismine bazen açıkça yer verildiği bazen de yer verilmediği tespit edilmiştir. Yer verilmediği durumlarda kitabın içeriğinden yahut müellifin açıklamalarından tehzîb türü bir eser olduğunun rahatlıkla anlaşılabileceği görülmüştür.

- Kitap merkezli tehzîb faaliyetinin ayıklayıcı özelliğiyle tecrîde, bazı hazfieriyle muhtasara, açıklayıcı olmasıyla şerhe, faydalı bilgiler vermesiyle de hâşiyeye benzediği araştırmamızın ulaştığı bir diğer tespit olarak aktarılmalıdır.

- Müellifin *Kurratü’l-‘âyneyn ‘alâ Tefsîri’l-Celâleyn* adlı çalışmasının, kendi ifadelerinden de anlaşıldığı üzere tenkîh türü bir çalışma olmakla birlikte klasik tenkîh faaliyetlerinden bazı noktalarda ayrılan özelliklere sahip bir eser

olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim müellif, yanlış addettiği hususları düzeltirken orijinal metne herhangi bir müdahalede bulunmamakta, gereksiz gördüğü bilgileri çıkartmak yerine zikredilmemesinin daha isabetli olacağına işaret etmekle yetinmektedir. Bunun dışında uygun gördüğü yerlerde detaylı bilgiler vererek konuların anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu farklı tutum ve işleyişinden dolayı müellifin bu tenkîh çalışmasının diğer te'lîf faaliyetleri arasından sadece şerh ve hâşiyeyle kesiştiği söylenebilir. Herhangi bir ayıklama ve hazfın bulunmaması nedeniyle tecrîd ve muhtasar türü çalışmalara benzemediği net olarak ifade edilebilir.

- *Kurratü'l-âyneyn*'de sayfa altındaki dipnot bölümlerinde verilen ek bilgilere nazaran satır aralarında parantez içinde verilen düzeltme ve ilavelerin; yanlış addedilen hususları düzeltme, gereksiz görülen yerlerin hazfedilmesinin daha doğru olacağını belirtme vb. gibi müellifin tenkîh anlayışını işleyen teknik hususiyetleri çok daha net yansıtabilecek nitelikte olduğu özellikle belirtilmelidir. Nitekim mevzubahis parantez içi ibarelerin incelenmesi bu tespitin sağlaması açısından kâfi miktarda veri sunacak niteliktedir.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Abdulhamit Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu‘cemü’l-lügati’l-‘arabiyyeti’l-mu‘âsıra*. 4 Cilt. Riyad: ‘Âlemü’l-Kütüb, 2008.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnâvût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001.
- Ahmed Naim, Babanzâde - Miras, Kâmil. *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Ahmed Şâkir, Ebû’l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkâdir. *‘Umdetü’t-tefsîr ‘ani’l-Hâfız İbn Kesîr*. 3 Cilt. Mısır: Dâru’l-Vefâ, 2005.
- Âmidî, Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Sa‘lebî. *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*. thk. ‘Abdurrezzâk ‘Afîfî. 4 Cilt. Beyrut; Dimaşk: el-Mektebü’l-İslâmî, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku’l-lugaviyye*. thk. Beytullâh Bayyât. İran: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1992.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü’l-kübrâ*. ed. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te‘vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2011.
- Birgîvî, Takıyyüddin Mehmed. *İzhârü’l-esrâr*. İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmiu’s-sahîh*. 9 Cilt. Mısır: Dâru Sultânîye, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garânîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/361-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü’l-lüga ve Sıhâhu’l-‘arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 1987.
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu‘cemü’t-ta‘rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Mînşâvî. Kahire: Dâru’l-Fazîle, ts.
- Cüşemî, Ebû Sa‘d el-Muhassîn b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *et-Tehzîb fî tefsîri’l-Kur‘ân*. thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî. 9 Cilt. Kahire - Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî - Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2008.
- Durmuş, İsmail. “İstişâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/57-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mer'ab. VIII Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâü 'ulûmî'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Mizânü'l-amel*. thk. Süleymân Dünyâ. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1964.
- Görmez, Mehmet. "Tahrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. "Mukaddime". *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. 8 Cilt. Lübnan: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hamevî, Ebû'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce. *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*. thk. İsmâ Şakyû. 2 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2004.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyîsî'l-luga*. 6 Cilt. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Resâilü İbn Hazm*. ed. İhsân Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye, 1980.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Metnü Şüzûrî'z-zeheb*. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2021.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrû'l-a'râk*. thk. İbnü'l-Hatîb. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- İzgi, Cevat. "Kazvîni, Zekerîyyâ b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/160. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1941.
- Kâtib Çelebi. "Mukaddime". *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1941.
- Kaya, Mahmut. "Nisbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33/144. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Âfetü'n-nisyân 'inde'l-ümem*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Benû İsrâîl ve'l-Yehûd: Târih ve Masîr*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Câmiu'l-le'âlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2008.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Fethu'l-kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn-i Kesîr*. 6 Cilt. Lübnan: Dâru Lübnân, 1992.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Fıkhu'l-hadîs 'inde e'immeti's-selef*. Lübnan: Müessesetü'l-Me'ârif, 1998.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Hulâsatü'l-Bidâye ve'n-Nihâye*. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1998.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. "Mukaddime". *Mevâhibü'l-celîl min Tefsîri'l-Beyzâvî*. Lübnan: Dâru Lübnân, 1984.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. "Mukaddime". *Kurratü'l-'ayneyn 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Sebilü'n-nehza: Menhec ve hedef*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991.
- Ken'ân, Muhammed Ahmed. *Usûlü'l-muâşerati'z-zevciyye*. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004.
- Koca, Ferhat. "İstinbat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koyuncu, Recep. "Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kıraat İlminde Tahrirât Geleneği: İbnü'l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme". *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu*, 665-690. https://isamveri.org/pdfdrg/G00693/2021/2021_KOYUNCUR.pdf
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî - Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tefsîrî'l-Celâleyn*. İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsîrî'l-Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim. *Şerhu'l-Muğnî*. Diyarbakır: Mektebetü Diyarbakır, 2016.
- Mizzî, Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1980.

- Murat, Ahmet. *el-Muğrib fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Rabbani Yayınevi, 2017.
- Mursî, Muhammed. *Tehzîbü Garîbi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Kitâbi'l-'Arabî, 1951.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınevi, 2020.
- Mübârekpûrî, Safiyyürrahman. *Misbâhu'l-münîr fî tehzîbi Tefsîri İbn Kesîr*. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2013.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2015.
- Nemir vd., Muhammed Abdullah. *Tehzîbü Tefsîri'l-Begavî*. Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2009.
- Özel, Ahmet. "Tehzîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özen, Şükrü. "Tenkîhu'l-Usûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/454-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özkan, Halit. "Tecrîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/249-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Pamuk, Fatih. *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fî't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Râcihi, Abduh. *et-Tatbîku's-sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nehzati'l-'Arabiyye, 2014.
- Rızâ, Reşîd - Muhammed Ken'ân, Muhammed Ahmed Ken'ân. *et-Tefsîru'l-muhtasarü'l-müfîd li'l-Kur'âni'l-Mecîd Muhtasarü Tefsîri'l-Menâr*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lutfî. "Mukaddime". *Tehzîbü Tefsîri'l-Celâleyn*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2006.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Le'âli'l-masnû'a fî'l-ehâdisi'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şeybe el-Hamd, Abdulkâdir. *Tehzîbü't-tefsîr ve tecrîdü't-te'vîl mimma ülhika bihi mine'l-ebâdili ve radîi'l-ekâvîl*. 6 Cilt. Dimaşk: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tanâhî, Mahmûd Muhammed. "Ahmed Muhammed Şâkir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Tehzîbü'l-mantuk ve'l-keîlâm*. Mısır: Matba'attü's-Sa'âde, 1912.

- Tehânevî, Muhammed A'î b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfû ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Topuzoğlu, Tefik Rüştü. "Hâşiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tûnkî, Mahmud Hasan Han. *Mu'cemü'l-musannifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Matba'atü Zinkûğrâf, 1925.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Tecrîdû'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî. İran: Mektebü'l-A'lâmî'l-İslâmî, 1986.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. Kuveyt: Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1965.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Kollektif. 40 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001.
- Zencânî, Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdülvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî. "el-İzzî fi't-tasrîf". *Kitâbü's-Sarf*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2017.
- Zerzûr, Adnan Muhammed. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.